

Âmir-Ârif ilişkisi: Emir Timur-Yesevîlik örneği

Seyfettin Erşahin

Özet

Emir Timur'u anlamak Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Doğu Avrupa, Rusya, Kafkasya, İran, Hindistan, Irak, Suriye, Mısır, Türkiye'yi kısaca dünya tarihini anlamaktır. Türk devlet geleneğini, iktidar kaynaklarını, devlet-din ilişkilerini, din-siyaset ilişkilerini, İslami gelenek ve Bozkır töresinin ilişkilerini, kavramaktır. Emir Timur'un tasavvufi zümrelerle münasebetleri, İslam medeniyet dairesinde, biraz daha özeldir. Bu maksada matuf bakıldığında Timur'un Yesevîlik ve Yesevîlerle ilişkilerinde söz konusu tasavvufi anlayış ve zümrenin Türk dünyasındaki yaygınlığı ve saygınlığı da etkili olmuştur denebilir. Yesevîler o zaman hem Türkistan'da (Orta Asya), hem Deşt-i Kıpçak'ta (Avrasya'da) hem de Anadolu'da faal idiler. Türk dünyasını bağlayan, ona ortak ruh veren önemli unsurlardan biri olma rolünü taşıyorlardı. Türk dünyasının liderliğine oynayan bir siyasi şahsiyet olan Emir Timur'un bu unsur ile hem diyaneten hem de siyaseten ilişki kurması gayet doğaldır. Makalemizde dönemin ana kaynakları ve araştırmaları bilimsel tarih metoduyla, nitel olarak inceledik. Elde ettiğimiz verileri tarafsız bir duruşla tenkit ve terkip aşamalarından geçirdik. Ulaştığımız sonuçları ortaya koyduk.

Corresponding Author

Seyfettin Erşahin

Article History

Received
27 November 2024
Accepted
12 May 2025

Anahtar Kelimeler

Emir Timur, Yesevî Tarikatı, Tasavvuf, Türkistan, Deşt-i Kıpçak.

Keywords

Âmir Timur, Yasawi Order, Tasavvuf, Islamic Mysticism, Türkistan, Deşt-i Kıpçak.

Ruler-Sufi relationship: The case of Amir Timur-Sufi Yasawi order

Abstract

To understand Amir Timur is to understand Turkistan, Euroasia, Eastern Europe, Russia, Caucasus, Iran, India, Iraq, Syria, Egypt, Turkey, briefly world history. To comprehend the Turkish state tradition, sources of power, state-religion relations, and religion-politics relations, the relations of Islamic tradition and Steppe tradition. Amir Timur's relations with Sufi groups will also shed light on the quantity and quality of state-religion relations in the Islamic civilization, and more specifically, in Turkestan and Turkish lands. When viewed with this purpose in mind, it can be said that the prevalence and prestige of the Sufi understanding and group in the Turkish world was also effective in Timur's relations with Yasawi and the Yasawis. At that time, the Yasawis were active in Turkestan (Central Asia), Desht-i Kipchak (Eurasia) and Anatolia. They had the role of being one of the important elements that connected the Turkish world and gave it a common spirit. It is quite natural that Amir Timur, a political figure who played for the leadership of the Turkish world, established relations with this element both religiously and politically. Here we examined the main sources and researches concerning the period with the scientific history method and qualitatively. We put the data we obtained through the stages of criticism and composition with an impartial stance. We presented the results we reached.

Giriş

İslam medeniyetinde siyasi otorite âmir ya da emir ile dini-ilmi otorite ârif ilişkileri bir süredir bilimsel tarih çalışmalarının konuları arasındadır. Bu çabalara küçük bir katkı mesabesinde Emir Timur'un Yesevîlik ile ilişkisine eğilmek istiyoruz. Bu ilişki devlet-bilgi ilişkisi, devlet-dergâh ilişkisi, âmir-ârif ilişkisi boyutlarını içermektedir. Yolumuzu aydınlatması bakımından genelde zamanın ve mekânın devlet adamının dine, dini kişi ve kurumlara yaklaşımı, özelde Timur'un hatta hanedanın din anlayışı, mezheplere ve meşreplere (tasavvufi zümreler, tarikatlar) bakışı daha da özelde Yesevîlerle ilişkilerini ele alacağız. Bu bağlamda söz konusu ilişkinin önce teorik temelini sonra pratik yönünü ortaya koymak durumundayız. Başka bir ifade ile metodunu ve muhtevasını açıklamamız gerekmektedir.¹

1. Metod

1.1. Kaynaklar ve Araştırmalar

Timur ve Timurlularla ilgili görece zengin literatur bulunmaktadır. Konumuza dair kaynaklardan Nizâmeddîn Şâmî'nin (ö.1411) *Zafernâme*; Şerefüddîn Ali Yezdî'nin (ö.1454) *Zafernâme*; İbn Arabşah'ın (ö.1450) *Acaibu'l-Makdur fi Tarihi Teymur*, Ali Şir Nevai'nin (ö.1501) *Nesayimu'l-Mahabbe min Şemayimi'l-Fütüvve*, araştırmalardan M. Fuat Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Vassiliy V. Barthold'un *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, *Uluğ Beg ve Zamanı*, İsmail Aka'nın *Timurlular ve Musa Şamil Yüksel'in Timurlularda Din Devlet İlişkisi*, Necdet Tosun'un, "*Timur ve Timurluların Tasavvuf Ehli ile Münasebetleri*", Nadirhan Hasan'ın "*Ahmed Yesevî ve Türk Hükümdarları (Emir Timur Örneği)*", Börişbay Ahmedov'un, *Âmir Timurni Yad Edib* gibi metinler çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz eserlerdir. Bunun yanında *Tüzükât-ı Emîr Timur ve Terceme-i Hal/Zafer Yolu* gibi kaynaklara da atıfta bulunduk. Yeri geldiğinde ele alacağımız gibi son iki metnin Timur'un kaleminden veya ağzından çıkıp çıkmadığı tartışmalı olsa da (Andican, 2017) uzunca bir süredir ona atfedilmiş ve bugün de Türkistan'da başta Özbekler olmak üzere bölge halkları tarafından ona izafe edilerek büyük kabul görmektedir. Bu husus hem algı hem de olgu haline gelmiş durumdadır. Biz de söz konusu eserlerdeki bilgileri daha mevsuk kaynaklarla karşılaştırarak aldık.

Konumuzun temel kavramları *âmir* ve *ârif*tir. Âmir emir (çoğ. umerâ) Arapça bir kelime olup *e-m-r* fiilinin ism-i failidir. Emr: buyruk, iş, maslahat, olgu, şey gibi anlamlar taşır. Âmir ise emreden, emir sahibi, buyuran, buyurucu (karar, yasa hükmü vb.), bir işte, bir görevde buyurma yetkisi olan kimse demektir. Biz başlığımızda ârif ile sarf ses bakımlarından uyumunu göz önünde bulundurarak ârif ifadesini kullandık. Günümüz Özbekleri de daha ziyade "âmir" sözünü tercih etmekte. Âmir İslam medeniyetinde başta devlet başkanı olmak üzere toplumun üst yöneticilerini, toplumsal mesuliyet ve otorite sahibi kimseleri içine alan kapsamlı bir tabirdir. Kur'an'da ül'l-emr terkibi ile geçer. Bir ayette Müslümanların Allah'a, Peygamber'e ve ül'l-emre itaat etmesi emredilmektedir (Nisâ 4/59). Âmir iktidar sahibi olup yönetici konumundadır. Bu konum küçük bir birimin yöneticiliğinden kazanın, vilayetin ve nihayet memleketin yöneticiliğine kadar çıkabilir. İslam medeniyetinde halife dâhil hemen her yönetici âmirdir. Bununla beraber her âmir halife, imam, han, hakan veya şah değildir.

Ârif (çoğ. urefa) ise *a-r-f* fiilinin ism-i faili olarak bilen, irfan sahibi olan manaları taşır. A-r-f fiilinin kök anlamı bildi, öğrendi, tanıdı, ayırt etti demektir. Bu fiilden alınan irfan ise bilme, öğrenme, sezme, bilgi, özellikle pratik bilgi, usul ve örf bilgisi anlamlarına gelir. Terim anlamına gelince ârif "mânevî tecrübeyle mârifet ve hakikat mertebesine ulaşan sûfî/mutasavvıf"a denir. Ârifin sahip olduğu bilgi de mârifettir. Tasavvufta Allah'a hakkındaki bilgi başta olmak üzere tüm varlıkların ve olayların mahiyeti hakkındaki bilgi mârifet olarak adlandırılır. Ârif bilgiyi ahlâkî ve mânevî arınma sayesinde sezgi gücü ve derunî tecrübe ile öğrenir ya da anlar. Âlimden farkı, âlim ilmi çalışma ve tahsil ile öğrenirken ârif ilmi ve irfanı ilham, keşif, müşahade ve hal ile elde eder (Cebecioğlu, 1997, s. 117; Uludağ, 1991, s. 361).

Âmir de ârif de iktidar sahibidir. Ancak bunun gerçekleşme şekli ve alanı farklılık arz eder. Âmir iktidarını maddi güç ile sağlarken ârif manevi güç ile tesis eder. Âmir daha ziyade kafası/aklı ile kılıcını kullanırken ârif kafası ve kalbi ile dilini ve kalemmini kullanır. Âmirin hâkimiyeti maddi âlemde,

¹ "Sultan Yıldırım Bayezid-Emir Timur Uluslararası Sempozyumu"na sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir. (Semerkant Devlet Üniversitesi-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Semerkant, 17-18 Ekim, 2022).

bedenlerde ârifin hâkimiyeti manevi âlemde ruhlarda ve gönüllerde tecelli eder. Âmirin iktidarının maddi sınırları vardır ve bunu maddi gücü ile korumak zorundadır. Ârifin iktidarında ise sınır olmadığı gibi korumak için bir güce de ihtiyacı yoktur.

1.2. Âmir-Ârif İlişkisinin Teorik Temeli

1.2.1. Devlet-İktidar-Bilgi İlişkisinin Kavramsal Boyutu

Meselemiz, esasen güç sahibi bir hanedan veya zümrenin kurduğu devletin toplum ile özellikle de alt iktidar odakları ile geliştirdiği ilişkileri üzerinden açıklığa kavuşturulabilir. *Devlet* kısaca, "belli bir toprak parçasında siyaseten örgütlenmiş halk veya halklar topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık ve yönetim organlarıdır" (Türk Dil Kurumu Büyük Sözlük, t.y.). Diğer bir deyişle devlet bir toprakta yaşayan insanların hâkimiyet anlayışı ve hukuku içinde bir siyasi iktidar altında örgütlenmesidir. İktidar ise, siyaset bilimcilerine göre "bir bireyin veya toplumsal bir kümenin gerekirse diğer bireylerin veya kümelerin çıkarlarına, hatta muhalefetine karşı bir eylem sürecini izleme (karar alma ve uygulama, daha genel olarak karar alma gündemini belirleme) yetkisidir" (Prelot, 1972, s. 5). İktidar, siyasî, dinî veya ekonomik iktidarlar gibi farklı biçimlerde ortaya çıkar. Ancak, farklı inanç ve ideolojileri ve bunlar etrafında oluşan iktidarları hesaba katmak zorunda olan siyasi iktidar tam hâkimiyeti sağlamak adına son sözü söylemek yetkisini elinde tutar; başka bir ifade ile daima kendi yararını gözetir (Duverger, 1964, s. 10; Kapani, 1978, ss. 28-29).

İktidarın, hâkimiyeti koruma ve sürdürme yanında, toplumsal düzeni sağlamak ve ülkeyi savunmak için güce ihtiyacı vardır (Çam, 1977, ss. 92-93). En büyük güç kaynağı ise toplumun çoğunluğunca benimsenen *meşruiyet* inancıdır (Daver, 1993, ss. 104-405; Kapani, 1978, s. 67). Siyasi meşruiyet "iktidara gelişte ve iktidarı kullanışta yerleşik ilkelere, yani toplumun kabulüne mahzar olmuş usullere ve siyasî-ahlakî değerlere uygunluktur." Meşruiyet hakim zümreye *yönetim hakkı*, topluma da *itaat görevi* getirir (Aybakan & Dönmez, 2004, s. 379). Siyasî iktidar bu aşamada kendini topluma anlatmak için daha alt düzeydeki iktidar odakları ile ilişki kurmak zorundadır. Bu odaklardan biri de bilgi-bilim iktidarının temsilcileri olan bilginler / bilgeler / âlimler / âriflerdir.

1.2.2. Batı Medeniyetinin Yaklaşımı

1.2.2.1. Foucaultcu Yaklaşımı

Tam bu noktada özellikle 20. yüzyıl post-yapısalcılarının devleti veya iktidarı bilgi ile ilişkileri üzerinden çözümleme çalışmaları bize yardımcı olabilir. Bu yaklaşıma göre, bilgi rejimleri kavramı, bilginin her zaman iktidar/güç ile ilişkili olduğunu ifade eder. Bilginin oluşumu, kullanımı ve dolaşımı daima mecburen bir rejim konusudur. Bilgi rejimleri meselesine, post-yapısalcı M. Foucault bilgi ve iktidar kavramlarına esaslı bir izah getirerek ciddi bir kuramsal açılım sağlamıştır. Onun izahınca, iktidar bir zümrenin elinde toplanan bir güç değil, her yerde var olan dağınık bir ilişkiler ağıdır. Bu bağlamda hakikat ya da bilgi, bir rejim ya da iktidarın konusu veya ilgisi içinde olduğunda saf bilgi, yani nesnel ve tarafsız bilgiden söz edilemez. Zaten nesnellik ve tarafsızlığın, birer yanılgı oldukları, bilginin de tamamen tarih-dışı ve yorum-dışı olabilmesinin imkânsızlığı tarih boyunca belirtilmiştir. Bilgi bir iktidar rejimidir. Bilgi ve iktidar birbirlerini doğrudan veya dolaylı şekilde üreten iki ilişkili kavramdır. İktidar bilgiye, bilgi de iktidara muhtaçtır; iktidarın bilgi olmaksızın uygulanması, bilginin de iktidarı üretmemesi imkânsızdır (Bu konuda bkz. Foucault, 2005).

Bu yaklaşımda iktidar ile bilgi arasında bir mücadele veya daha doğrusu rekabet vardır. Kısaca iktidarın bilgisi mi hâkim olacak, bilginin iktidarı mı? sorusu hep gündemdedir ve büyük çoğunlukla iktidarın bilgisi yahut siyasi iktidarın emrindeki bilgi hükümran olur.

Bu kavramsal ve kuramsal temelden hareketle mesela siyasi iktidar sahibi Timur ve bilgi sahibi Yesevîlerin ilişkileri, hem iktidar-bilgi ilişkisi hem âmir-âlim/ârif ilişkisi olarak okunması son zamanlarda sıklaşmıştır. Erken modern dönem Batı devletlerinde var olduğu kabul edilen özel şahıslarla politik güç paylaşımının Yesevîler veya benzerleri örneğinde 14-15. yüzyıllar Timurlu devletinde de vaki olduğu düşünülmüştür. İslam öncesi ve sonrası Bozkır devlet geleneğinde, Türklerde ve Moğollarda da benzeri olgudan söz edilmiştir.

1.2.2.2. Weberci Yaklaşım

Konumuzu izahta başvuru teorilerden biri de sosyolog Max Weber'e (ö.1920) aittir. O, iktidarı veya otoriteyi *yasal*, *geleneksel* ve *karizmatik* şeklinde tasnif eder. Hıristiyan geleneğinde Aziz Pavlos'un Grekçeden alarak kullandığı "karizma" Kilise'nin ilk babalarının ilahi otoriteyi temsil eden güçleriydi. Babalar "dini sırları bilen, açıklayan veya öğretenler" (mystagogue) karizmatik liderlerdi. Gerektiğinde dünyevi otoriteye meydan okurlardı. İslâm medeniyeti havzasında geliştirilen ilim nazariyesi veya epistemolojide de kesbi/tahsili ve vehbi/keşfi olmak üzere bilgi iki türdür. Her ikisinin de tahsil yolları ve değerleri kısmen farklılık gösterir. İlki eğitim yoluyla elde edilen *ilim*, diğeri keşifle kalbe doğan veya ilhamla gelen bilgidir ki *irfan* adı verilir. Diğer bir ifade ile âlimin ilmi, ârifin irfanı vardır. Çoğu mutasavvıf ya da ârif her iki bilgiyi kendisinde toplamış şahsiyetlerden biri olarak karşımıza çıkar. Bu yaklaşımda da yine siyasiler/umerâ ile urefâ arasında iktidar mücadelesi veya rekabet vardır. Her iki taraf da birbirini alt etmeye çalışır ve genellikle umerâ galip gelir.

Karizmatik liderlik umerâ için de söz konusudur. Türk-İslam geleneğinde âmir/han-hakan, doğuştan gelenler yanında kazandığı bazı nitelikler ve Tanrı'nın bahsettiği kut ile karizmatiktir. Timur da bu nitelikte bir hükümdardır literatürde. Bazı Batılı araştırmacılar, söz gelişi Maria E. Subtelny Timur'u bu noktadan kurgular (Subtelny, 2007, s. 11 vd.).

Weberci teoriye Türk-İslâm tarihinde daha ziyade mutasavvıfların siyasi/dünyevi otorite ile ilişkilerini açıklamakta başvurulmuştur. Buna göre, mesela *abdâlân-ı Rûm* veya Abdal Türkmen babaları, *kutb-ı zaman* kavramı üzerinden neredeyse sarsılmaz ve sorgulanamaz bir otorite kurmuşlar ve bunu sultanlara karşı kullanmışlardır. Bu şahsiyetlerin nübüvvet ve velayeti şahıslarında tecessüm ettirdiklerine, dünyevi ve semavi/uhrevi şeyler üzerinde mutlak bir hâkimiyete sahip olduklarına inanılıyordu. Öte yandan, Sünnî mutasavvıflar da kimi zaman bizzat sultanın veliliğini, müceddidliğini ilan ederek sultana tam destek veriyorlardı. Dünyevi iktidar da bu gibi şeyhleri ya güç yoluyla bertaraf etme veya vakıf veya soyurgal gibi ihsan ve atıyyelerle kendine çekme ve bağımlı hale getirme siyaseti izliyorlardı.²

1.3. İslam Medeniyetinin Yaklaşımı

Farklı düşünenler olmakla birlikte İslam medeniyeti mensuplarının genel yaklaşımına göre insan yeryüzünde Allah'ın halifesidir. Müslüman insanın görevi, eşref-i mahlukat olarak yaratılan insanın şeref ve izzeti için hakkı adalet ilkesi esasında hâkim, batılı zâil kılmaktır. Bunun da yolu emr-i bil maruf, nehy-i anil'l-münkerden, yani iyiliği emredip kötülüğü menetmekten geçer. Kur'an'da şu hükümler bulunmaktadır:

"Sizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. (Âl-i İmrân, 104) "İnanan erkekler ve kadınlar, birbirlerinin velisidirler. İyiliği emreder, kötülükten menederler." (Tevbe, 71).

İlk ayette "sizden bir topluluk" ifadesinin ulemâ/urefâ ve umerâ olduğu kabul edilegelmiştir. İkinci ayette ise bu sorumluluk tüm Müslümanlara verilmiştir. Bu durumda hangi zümrenin yetki ve etkisi nasıl olmalıdır? sorusuna hadis-i şeriften hareketle cevap bulunmuştur:

"Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle değiştirsin. Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme cihetine gitsin ki bu imanın en zayıf derecesidir." (Müslim, İmân 78; Tirmizî, Fiten 11)

Müslümanlar bu hadiste sözü edilen üç tutumdan el ile düzeltmeyi umarâ, dil ile düzeltmeyi ulemâ-urefâ ve kalben düzeltmeyi de reaya/fukaranın göstermesi gerektiğini belirtirler. Aksi takdirde yetki tedahülü ve kaos olacaktır. İslam tarihinde umerâ ve ulemâ/urefânın bu yolda beraber iş tuttuklarına dair pek çok örnek vardır. Bu bağlamda umerânın başı Emir Timur, ulemâ/urefâ ile aynı maksada matuf fikir ve fiil birliği içinde hareket etmiş olabilir.

² Kutb-ı Zaman" kavramı üzerinden Anadolu'daki bazı tasavvufi zümrelerle ilgili değerlendirme için bkz. Ocak, 2017b, 2017a.

Daha ziyade Batı medeniyeti kaynaklı bütün bu teoriler büyük nispette menfaat/çıkar odaklı ve indirgemecedir. Acaba İslâm medeniyet dairesinde iktidar-bilim / bilgin / âlim ilişki nasıldı? Bu hususta Kur'an ve Hadiste tarihi atıflara dayanan ilkeler bulunmaktadır. Kur'an'da iktidar için kullanılan terimlerden biri *sahip veya muktedir/yetkili* anlamındaki "ülü"dür. Bu terim "ülü'l-emr" ve "ülü'l-ilm" olarak geçer. Genel tasnifte ilki âmirlere (halife/imam, sultan, emir, bey vs.) ikincisi âlimlere atfedilir.³ Kur'an âlim veya din adamı kategorisinde Ehl-i Kitap'tan örnekler içermektedir. Bunlar "Rabbâniyyûn", "ahbâr" ve "ruhban"dır. Kur'an'ın yaklaşık üçte birinde daha ziyade Yahudiler ve Hıristiyanlar üzerinden geçmiş ümmetlerin ve medeniyetlerin yıkılma sebepleri arasında ilim ehlinin bozulması ve ana metinleri tahrifine vurgu yapılmıştır.⁴ Hadis literatüründe de ilim ve âlimin faziletine dair rivayetler vardır:

"Âlimler Peygamberlerin varisidir." (Buhari, İlm, 10; Ebû Davud, İlm, 1; Tirmizi, İlm,19); "Âlimler sultana/ saltanata karışmadıkları, dünyaya bulaşmadıkları sürece peygamberlerin ilmi verasetlerini üslenmiş emin/güvenilir kimselerdir. Saltanata karışıp dünyaya bulaştıkları zaman peygamberlere hıyanet etmiş olurlar, onlardan sakının." (el-Hindi, Kenzu'l-Ummal, no: 28952)

Dikkat edilirse hem Kur'an hem de Hadis hakkın ve hakikatin temsilcileri olan âlimin ilmini siyasî iktidarın emrine vermesini sakıncalı bulmaktadır. İslâm medeniyetinde âlimin veya ârîfin temel görevi, ifade ettiğimiz gibi, "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" (iyiliği emretmek, kötülükten menetmek) ve "istişare" ya da "müşavirlik/danışmanlık"tır. Bu görevi bazen ferden, bazen de umerâ ile iş birliğiyle yapmaya çalışmıştır. Geçmişten günümüze ulemânın kahir ekseriyeti "İlim rütbesi, rütbelerin en yücesidir" anlayışıyla hareket ederek mümkün olduğunca devletten uzak durmayı tercih etmiştir. Ancak, kısmen değindiğimiz gibi, bu husus oldukça görecelidir. Bazen umerânın yetkisi ve etkisi baskın çıkmış, ulemâ onların güdümüne girmek durumunda kalmışlardır. Bu olgu da Müslümanları hem dinleri hem dünyaları adına endişelendirmiştir. Bu konu, yukarıda işaret ettiğimiz Ehl-i Kitap âlimleri örneğinde olduğu gibi Kur'an'da yer aldığı gibi, hadis literatürüne de girmiştir. Zira Hz. Peygamber'in "Âlimlerin en kötülerini yöneticilerinin ayağına giden, yöneticilerinin de en iyisi âlimlerin ayağına gidendir" uyarısı yer almaktadır. Gazâlî'nin 12. yüzyılda "Âlimin sürçmesiyle âlem sürçer" ifadesi de bu hususa işaret etmektedir (İmam Gazali, 1974, s. 147).⁵

İslam medeniyeti bu dengeye dikkat çeken literatüre sahiptir. Söz gelişi, 13. yüzyıl Anadolu'sunda âmir/sultan ile âlim/ârif ilişkisi hem nazari hem de ameli düzeyde ele alınmıştır. Dönemin önemli mutasavvıflarından Necmeddin Dâye'nin (ö.654/1256) *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-me'bde' ile'l-me'âd* (Daye, 2013; Necmeddini Dâye, 2013) adıyla yazıp H.620/M.1223'te Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubad'a takdim ettiği eseri, Selçuklu ve Osmanlı muhitinin makbul metinleri arasında yer almıştır. Eserin yönetimle ilgili beşinci babında saltanatın veya hükümdarlığın bir çeşidi olan hilafeti neredeyse nübüvvetle aynı seviyede görür (Daye, 2013, s. 343). Saltanat ile nübüvvetin ilişkilerini sayarken "Gerçek saltanat, ilim ve nübüvveti içerir" ve "İlim ve nübüvvet, saltanat ve mülkle kuvvet bulur" ilkelerine yer verir (Erşahin, 2018, ss. 31-56).

Bunun yanında Müslüman bir âmir âlime/âriفة dinen ve hürmeten de yaklaşabilir. Ondan manevi huzurla birlikte istişare ilkesi gereği yararlanmayı dini ve kişisel bir ihtiyaç ve görev sayabilir.

3 Üst yöneticileri ve otorite sahiplerini ifade eden "ülü'l-emr" Kur'an'da iki yerde geçer. Birinde Müslümanların Allah'a, Peygamber'e ve ülü'l-emre itaat etmesi (Nisa 59), diğesinde ise Müslümanların toplumsal güvenlik sorunlarıyla karşılaştıklarında bu problemleri ülü'l-emre götürmeleri istenir (Nisa 83). Ayetlerdeki ülü'l-emr (yetkili) ifadesinin umerâ ve ulemâyı kapsadığı görülür. Hadis literatüründe Hz. Muhammed'e atfedilen "Ülü'l-emr, fıkıh âlimleridir" (Darimi, Sünen, I, 72) rivayet de Müslümanların bu anlayışı benimsediklerini göstermektedir. Kur'an'da ülü'l-ilm ilim sahipleri/âlimler de övülmüş ve yetkili kılınmıştır: "Hiç bilenle bilmeyen bir olur mu?" (Zümer 9), "Allah'tan en çok korkan ancak âlimlerdir." (Fatır 28) "Bilmiyorsanız ehl-i zikre (âlimlere) sorun!" (Nahl 43).

4 Bu noktada hem din adamları hem de onlara sorgusuz sualsiz uyanlar uyarılır: Mesela, "Ey iman edenler, ahbâr ve ruhbanın pek çoğu insanların mallarını haksız yere yerler, onları Allah'ın yolundan alıkoyarlar..." (Tevbe 34) ayeti din adamlarını ya da âlimleri "Onlar Allah'ı bırakıp ahbârını ve ruhbanını ve Meryem oğlu Mesih'i Rabler edindiler." (Tevbe 31) ayeti de eleştirmektedir. Kur'an'da, bu tür kötü din adamları, kitap yüklü merkebe benzetilmiştir (Cuma 5). Bu uyarı bir yönüyle de evrensel olup bütün zaman ve mekânlardaki Müslüman âlimlerine de yöneliktir.

5 Emevilerle, İmam Azam Ebu Hanife'nin (ö.767) Emeviler ve Abbasilerle, İmam Ahmed ibn Hanbel'in (ö.855) Abbasilerle ilişkileri mesafeli duruş örnekleridir. Bunun yanında kısmen veya tamamen iktidarın emir kulu haline gelen âlim veya ârifler de çoktur.

Türk hâkimiyet tecrübesinde İslâm öncesi dönemlerde de iktidar-bilge ilişkisi daima olmuştur (Kaşgarlı'ya göre "bilge" bilgin, âlim, hakim ve akil demektir. Kaşgarlı Mahmud, 1986, ss. 11-16, 88-22; Yusuf Has Hacib de bilgeyi bilgin, hakim ve âlim yerinde kullanmaktadır. Yusuf Has Hacib, 1996; Bilge kelimesinin Kutadgu Bilig'de geçtiği yerler için bkz. Yusuf Has Hacib & Arat, 1979, s. 82). Tarihî kayıtlara göre kağan kendi dünyevi gücünün yanında ilâhî gücü de şahsında toplar. Bazen de hâkimiyet mücadelelerinin temelinde ilâhî gücü temsilen bir bilge figürü karşımıza çıkar. Hatta bu figür çoğu zaman hâkimiyetin vazgeçilmez unsurlarından biri halini alır. Genellikle bilim, bilgi, hikmet, erdem ve dini temsil eden bilgiler kamusal hayatta keneş/kengeşte keneşçilik / danışmanlık görevi yaparlar. Buna ilaveten bilgiler, hâkimiyet mücadelesine giren dünyevi güce kağan, hakan, sultan) siyasi hedef gösterirler, faaliyetinin Tanrı tarafından tasvip edildiğini müjdelerdi. Bunlar günümüze dek gelen tabirle "aksakal" olarak adlandırılırlardı (Mesela, İrkıl Hoca ve Korkut Ata Oğuzlara, Tanrı'nın kendilerine cihan hâkimiyetini verdiğini müjdelemişlerdi Turan, 1969, 122- 147; Abulgazi Bahadır Han, 1992, s. 25; Ünlü Türk bilgisi/din ulusu Korkut Ata (Dede Korkut) da Türklere cihan hakimiyetini hedef gösteren büyüklerdendir. Ergin, 1983, s. 15; Köprülü, 1981, s. 19; Taneri, 1975, s. 105).

1.4. Devlet-İktidar-Bilgi İlişkisinin Kurumsal Boyutu: Devlet-Dergâh İlişkisi

Kavramsal düzeyde baktığımız iktidar-bilgi ilişkisinin kurumsal boyutu da bulunmaktadır. Kurumsal anlamda siyasi iktidar sahibi umerânın devleti, bilim / ilim / irfan sahibi ulemânın / urefânın mektebi / medresesi / dergâhı vardır.

Devletin tanımını yukarıda yapmıştık. Dergâh ise bir tasavvufi zümrenin veya tarikatın ibadet, âyin, âdab ve erkânını icra ettiği, faaliyetlerini sürdürdüğü mekândır. Bazen dergâhın yerini ve fonksiyonunu hankâh, zaviye, tekke vb. kurumlar almıştır. Dergâh bir yönüyle ilgili tarikatın küçük bir devleti ve ülkesidir. Merkezi dergâh, kendisine bağlı tali dergâhlarla hâkimiyet alanını genişletir.

Devlet-dergâh ilişkilerine, *siyasî ve ilmî/irfanî* olmak iki iktidar yönünden bakabiliriz. Siyasî iktidarın dergâh veya tarikat ile ilişkileri, yukarıda sözünü ettiğimiz iktidar-meşruluk sınırları içinde gerçekleşir. Bir siyasi iktidarın hâkimiyet alanı içerisinde faaliyet gösteren tarikatlar, müntesiplerine belirli bir kimlik kazandırıp, yaşama tarzlarını düzenlerler. Dolayısıyla toplumun genel kurallarını belirleyen siyasi iktidar ile olumlu veya olumsuz karşılaşmak durumundadır. Yukarıda iktidarların meşruiyet kaynağı ve vasıtaları ihtiyacı içinde olduklarını belirtmiştik. Bu ihtiyacı karşılamaya ilaveten, tarikatlar sosyal bir çimento vazifesi görüyorlardı. Tarikatların da devlet ile ilişkiye geçmesi önemlidir. Çünkü belli sınırlar içerisinde faaliyette bulunan tarikatlar siyasi iktidarlara karşı karşıya gelebilirler ve kimi zaman da potansiyel tehlike olarak görülebilirler. Bunun için de devlete hoş görünmeye çalışıp faaliyetlerini rahat bir şekilde yerine getirme gayreti içinde olurlar.

Bu kavramsal çerçeveden hareketle Emir Timur'un Yesevîlik ile ilişkilerine bakabiliriz.

2. Muhteva

2.1. Emir Timur'un Din Anlayışı ve Dini Zümrelerle İlişkisi

İlişkilerin anlaşılmasında, işaret ettiğimiz üzere, Emir Timur'un (1336-1405) dinini ve din anlayışını tespit etmek önemlidir. Ancak bu da sanıldığı kadar kolay görünmüyor; zira bu konuda birbirine zıt yaklaşımlar veya tespitler bulunmaktadır. "Timur İslam'a sığmaz" diyenler yanında "Timur İslam'a yakışmaz" kanaati taşıyanlar da vardır. Özellikle modern araştırmacıların bir kısmı Timur'u İslam'a veya İslam'ı Timur'a yakıştıramamaktadır. Kimilerince Timur İslam'a sığmayacak veya sıkıştırılmayacak kadar engin ve zengin bir din anlayışına sahip; kimilerince de hâlâ putperestlik alametleri taşımaktadır. Bu tartışmaların devamı niteliğinde haydi Müslüman diyelim; ancak nasıl bir Müslüman? Sünni mi, Şii mi? dindar mı dini dar mı? hayatını ve hakimiyetini dine mi uydurdu, yoksa dinini hayatına mı? soruları da gündeme gelmektedir.

Emir Timur kimdir? sorusunun cevabı bahsi geçen anlaşmazlığı gidermede bize yardımcı olacaktır. Kaynaklar ve araştırmalara dayanan standart bilgiye göre Timur'un babası Barlas uruğu önderlerinden Turagay Bey, annesi Tekira Hatun'dur. "Barlas" adı ve uruğu da hem Türklere hem de Moğollarda vardı. Timur, Çağatay Hanlığı (1227-1370) topraklarında yer alan Semerkand-Şehr-i Sebz'e

dâhil Keş şehrine bağlı Hoca Ilgar köyünde 1336'da doğdu. 1405'te Otrar/Farab'da öldü Semerkant'ta toprağa verildi. Timur'un siyasi yükselişine gelince, Çağatay Hanlığı, Moğol İmparatorluğu'nun 1227'de paylaşılmasıyla ortaya çıkmıştı. Cengiz'in oğullarından Çağatay'ın kurduğu devlet bugün daha ziyade Orta Asya diye bilinen coğrafyaya hükmediyordu. Hanlıkta, Moğolların genelinde olduğu gibi, Tengricilik, Budistlik ve Putperestlik yaygındı. İslamiyet ise 14. Yüzyılın ilk yarısından itibaren geniş kabule mazhar oldu. 1331-1334 yılları arasında hüküm süren Tarmaşirin, Müslümanlığı kabul edip (adına Alaaddin" sıfatını ekledi) yayılmasına büyük çaba harcayan ilk Çağatay hanıdır. Bu süreç yani İslamlaşma hem halkı yerleşik hayata geçirmiş hem de Türkçeyi geliştirmiştir. Dil uzmanlarınca söz konusu dil Çağatayca ya da Çağatay Türkçesi olarak adlandırılmıştır. Emir Timur 1370'te Semerkand'ta devletini kurdu. İktidarını güçlendirmek ve hâkimiyet alanını genişletmek için bir dizi siyasi, askeri, sosyal, kültürel ve tabii ki dini faaliyette bulundu. Çağatay Hanlığı'nın bıraktığı siyasi boşluktan da yararlanarak Türkistan, Moğolistan, Horasan, Harezm bölgelerinden başlayarak topraklarını genişletti. Deşt-i Kıpçak, Şam, Diyar-ı Rum/Anadolu, Hindistan, İran, Gürcistan'a kadar uzandı. Tarih boyunca doğu ve batı arasında ekonomik, kültürel, sosyal, siyasi ve dini yönleriyle en önemli güzergâh olan İpek Yolu üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmayı büyük oranda başardı. Böylece dünyanın en güçlü devletlerinden biri haline gelen bu yapı yaklaşık 137 yıl ayakta kaldı ve 1507'de yıkıldı. Timur'un içine doğduğu ve sonra da hâkimiyetine aldığı toplum ana hatlarıyla göçebe ya da yarı göçebe ile yerleşik topluluklardan oluşuyordu. Yarı göçebeler daha ziyade Seyhun nehrinin ötesinde boylar halinde yaşayan Türkler ve Moğollar idi. Bunların bir kısmı da henüz İslamiyet'e girmemişlerdi. Hayatlarını töreye göre tanzim ediyorlardı. Ekonomileri hayvancılık ve kısmen de tarıma dayanıyordu. Yerleşiklere gelince bunlar Maverâünnehr bölgesinde şehirlerde veya kasabalarda oturan yerel halklar bu cümleden Farslar/Tacikler, Türkler ve kadim halklar idi. Tarım, ticaret, zanaat ve sanat başlıca ekonomik faaliyetleri idi. Aralarında eski inançlarını sürdüren küçük topluluklar olmakla birlikte kahir ekseriyetle İslamiyet'i kabul etmişler ve hayatlarını ona göre tanzim etmişlerdi (Kafalı, 1979, ss. 336-346; Aka, 2012, ss. 173-177).

Bu sosyo-kültürel zeminde Timur hâkimiyetinde üç geleneği tevarüs etti: Müslüman Arap Geleneği; Müslüman Fars Geleneği, Müslüman Türk Geleneği ve Bozkır Geleneği (Gayrimüslim Türk ve Moğol). Timur'un unvanları ve lakaplarında öne çıkanlar, "emir", "bek", "küregen", "sahipkiran"dır. Bu manada onu Müslümanların emiri, Türklerin beyi, Moğolların küregeni ve dünyanın sahipkiranı/ imparatoru idi. Timur, emir ve bek unvanlarını hep kullandı; yanında daima Moğol hanlarından Suyurgatmış'ı, ondan sonra da Mahmud'u gezdirdi, Tangalarını/paralarını onlar adına darb ettirdi; paraların bir yüzüne "La ilahe illallah Muhammedun Resulullah" diğer yüzüne kendisi için sadece "Soyurgatmışhan Yarılığı Emir Timur Küregen akmonu" yazdırdı (İrpan, 1992, s. 10; Alan, 2021, ss. 157-158). Mezar taşında da "Sultanu'l-Azam ve hakanu'l-ekrem basitu'l-emn ve'l-eman Emir Timur Küregen b. Emir Taragay..." ibaresi kazanmıştır (Semenov, 1960, s. 143).

Elbette, Timur için meşruiyetin iki kaynağı Bozkır geleneği (töre) ve İslami gelenek idi. O da büyük ölçüde zamanın ve zeminin diğer hükümdarları gibiydi. Din veya İslam ile ilişkilerinin kişisel ve kamusal olmak üzere iki boyutu veya kademesi vardır. Oldukça öznel olan kişisel boyutunu bir tarafa bırakırsak nesnel nitelikli kamusal bağlamda dönemin devletleri ve iktidarlarını hem doğuda hem batıda, âmirliğini ve hâmilğini yaptığı toplumun dini ile bir ilişkisi politik olmanın ötesinde ontolojik anlam taşıyordu. Öyle ki "halk hükümdarın dini üzeredir" ilkesi bir olgu idi. Hükümdar hangi dine girerse toplum da ona meylediyor terk ederse toplum da terk edebiliyordu. Timur özelinde düşünürsek onun karşısında göçebe veya konar-göçer bazı Türk ve Moğol toplulukları ve Araplar, Farslar ve Türkler gibi yerleşik topluluklar vardı. Bu toplumsal yapıda konar-göçerlerin hatırı sayılır bir kısmı Tengricilik, Zerdüştlük, Maniheizm, Şamanizm, Hristiyanlık, Budizm, putperestlik gibi İslam öncesi inançlarını ve töre gibi değerlerini sürdürürken yerleşikler büyük ölçüde İslamiyet'e girmişlerdir. Bu bir dengede gidiyordu ve bazen gerilimler hem toplumsal hem de kamusal alanlarda yaşanıyordu. Hükümdarın din, askeriye, adliye ve maliye alanları daima kontrolünde tutması hayati öneme sahipti. Timur'un Şeriatından çok töre yanlısı olduğu ancak denge bakımından din ulemâsı ve urefâsını yanında tuttuğu yönündeki değerlendirmelerin izaha muhtaç olduğunu düşünüyoruz (Geniş değerlendirme için bkz. Yüksel, 2021, ss. 55-60).

Timur'un din anlayışı ve siyaseti, halka da din hürriyeti getirmişti. Onun fetih siyasetinin asıl amacı da İslamiyet'i güç yoluyla yaymak değildi. Böyle bir yol izlediğine dair de elimizde yeterli delil

yoktur. Ancak İslam'ın ve Müslümanların hamiliğine soyunduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Bu durumda amaç hâkimiyet alanını olabildiğince genişletmekti diyebiliriz.

Timur'un doğduğu sıralarda Barlaslar da Müslüman olmuşlardı. Bu bağlamda Timur'un Müslüman olduğunu kabul edenler de İslamiyet'i araçsallaştırdığını, dünyevi ya da siyasi amaçları için zekice kullandığını iktidarı için meşruiyet aracı halinde getirdiğini iddia etmişlerdir. Söz gelişi İbn Arabşah'ın *Acâibu'l-Makdûr* tercümesini yapıp yayınlayan Özbek tarihçi Ubeydullah Uvatov Rus müsteşrik V.V. Bartold "siyasi maksatlara erişmede din Timur'a silah gibi hizmet verdi" sözüne de atıf yaparak Timur'un dini, siyasi gayeler için kullandığını ifade eder. Onun kanaatine "geniş halk kitleleri arasında itibarının ve nüfuzunun yayılmasına hizmet eden Müslüman ruhaniler ile Timur'un yakın münasebete olmasına İbn Arabşah'ın getirdiği misaller ilginçtir. Bu cümleden, Timur kendi eline giren bütün önemli kişileri Şeyh Şemsuddin el-Fahuri, Şeyh Zeynuddin el-Havafi ve Seyyid Bereke'nin yardımında olmalarını tekrarları deyip bu şahısların Timur'un faaliyetlerindeki paylarını tekitlemektedir" (İbn Arabşah, 1992, s. 53). Uvatov, bu kanaatini teyit ederken hem İbn Arabşah hem de İbn Dokmak'ta yer alan bir bilgiye atıfta bulunmaktadır. Şöyle ki Timur Şam'ı almaya gittiğinde şehrin uzun süre direnmesi esnasında Hz. Peygamber'in hanımlarından Ümmü Habibe'nin viran haldeki kabri üzerine iki kubbeli bir türbe yaptırınca şehrin ileri gelenleri gelip itaatlerini bildirmişler teslim olmuşlardır (İbn Arabşah, 1992, ss. 53-54).

Bu arada kimi araştırmacılar Timur'un zaman zaman Sünnilik zaman zaman da Şiilik kartını oynadığını ileri sürüyorlar. Sünnilik-Şiilik meselelerine bizzat kendinin zaman zaman ayetler okuyarak katılıp katkıda bulunduğu tartışmalar düzenlediğini kaynaklar kaydeder. Sünniliğine dair işaretlere örnek verecek olursak Horasan'da Şii Serbedâriler'in reisi Hâce Ali b. Müeyyed ile görüşmesinde Sünniliği desteklemiş, Mâzenderan'da Şii seyyidler cezalandırmıştır. Şam'ın fethinde ise Yezid'in mezarını yıktırmak dâhil bazı tutum ve davranışlarıyla Ali taraftarlığı sergilemiş bu sebeple Sünnilerce koyu bir Şii diye nitelenmişti (Bu bilgi sadece II. Bayezid dönemi Osmanlı tarihçilerinden Edirneli Oruc Bey'in *Tevârih-i Âl-i Osman*'ında geçmektedir. Oruç Bey, t.y., s. 17). Rus müsteşriklerden bir kısmı Timur'u Şii göstermeyi yeğlemektedir. Söz gelişi A.A. Semenov, Timur'un türbesindeki kitabelerden hareketle bu görüşe kapı aralar (Semenov, 1960, s. 149).

Timur'un kendisinin dindarlık gibi bir iddiası ve yaşantısının olmadığı, hatta *yasa* ya da *töreyi* şeraitten üstün tuttuğu, dini siyasallaştırdığı ve araçsallaştırdığı kanaati de bulunmaktadır. Onu dindar ve muttaki bir Müslüman olarak gösterme girişiminin şeriatın yasaya üstünlük kazandığı oğlu Şahruh zamanındaki tarihçilerce gerçekleştirildiği belirtilmektedir. M. Fuad Köprülü 20. Yüzyıl başlarında 1918'de yazdığı kitabında, biraz da müsteşriklere dayanarak, Timur'un dini eğilimi ile ilgili şunları ifade eder:

Hocaların ve şeyhlerin halk üzerindeki manevi nüfuzlarından faydalanmak maksadıyla bütün hayatında İslami bir siyaset takip eden, eski Cengi Yasası'nı kaldırarak İsnâ-şerîye meslekinden mülhem yeni bir teşkilat kuran cihangir Timur...(Köprülü, 1981, s. 79)

Bununla beraber Köprülü, yaklaşık dört yıl sonra, Alman müsteşrik F. Babinger'e cevap olarak kaleme aldığı "Anadolu'da İslamiyet" adlı makalesinde Timur'un Sünniliğini şöyle vurgular:

Kurduğu imparatorluğun teşkilatında İslâm esâsât-ı hukukiyesinden mülhem olarak "Cengiz Yasası"nın fesh ve iptal ettiği gibi ulemaya ve sülfiye, seyyidlere karşı büyük bir teveccüh ve iltifat göstererek zengin vakıflar tahsis, türbeler ve tekkeler inşa ettirdi. ...Seyyid Şerif Cürcani, Sadeddin Taftazâni gibi en büyük Ehl-i Sünnet ulemasına gösterdiği riayete nazaran Timur'un sünniliğine hemen kat'î olarak hükmedebiliriz. Teşkilatında İsnâ şerîye temayülâtını gösteren bazı şeylere ve kendisinde Alevilik tezahüratını irae eden birtakım hususiyetlere rağmen onun mesela İmamiye İsnâ-şerî'den addettirebilecek hiçbir delile kat'iyen malik bulunmuyoruz. (Köprülü & Babinger, 1996, s. 74)

Eldeki en somut belgeler veya deliller olan sikkelere Hulefâ-yı Râşidin'in adları kazanmış olduğu gibi, oğul ve torunları arasında Ebu Bekir ve Ömer adları bulunmakla beraber Ali adı yoktur. Konunun günümüz uzmanlarından M. Şamil Yüksel, Timur'un Sünni-Hanefi inanca sahip olduğu sonucuna varmıştır (Yüksel, 2021, s. 22 vd.).

Emir Timur'un dini dünyasını geride bıraktığı mimari eserlerden de okuyabiliriz. Bunlardan Semerkant'ta abidevi ölçülerde, meşhed-cami ve medrese gibi unsurlardan oluşan bir külliye

olarak tasarlanan Bîbî Hanım Mescidi ve Yesi'de yeniden inşa ettirdiği Ahmed Yesevî Külliyesi, yine veliaht tayin ettiği torunu Muhammed Sultan Mirza tarafından 1399'da başlatılan, medrese ve hükümdarlık misafirlerine mahsus külliye olarak düzenlenen yapı ilk akla gelenlerdir. Bu son yapı 1403'te Muhammed Sultan Mirza'nın ardından da 1405 yılında Timur'un vefat etmesi sonucu buraya defnedilmelerinden sonra Gur-i Emir (Emir Mezarı) adıyla anıldı.

Dönemin Türk-İslam hükümdarları gibi Timur da Müslüman bir yönetici idi. Her şeyden önce en azından nazari düzeyde o din, devlet, saltanat, mülk ve milletin hâmilliğini ve mesuliyetini taşıyan ideal adil bir hükümdardı. Ancak ameli düzeyde bunun ne kadarını gerçekleştirdiği her zaman bilinmezliğini koruyacak, hakkında tartışmalar yapılacaktır. Kuşkusuz bu tartışmaya Timur'un kendini ve iktidarını nasıl tanımlayıp tanıttığına dair kayıtlar da bu değerlendirmelere katkı sağlayabilir. Bu konuda elimizde kısmen tartışmalı da olsa bir literatür bulunmaktadır. Bunlardan biri *Terceme-i Hal/Zafer Yolu* adlı eserdir.⁶ Timur eserin hemen başında kendisini zafere/başarıya ulaştıran, Allah'ın bahşettiği on iki ilkeyi sıralamaktadır (özetledik):

1. Benim sıfatlarının en evveli, herkesi bir görür, herkese adil davranırım. 2. Her daim İslam'a kati riayet kılardım ve Allah Teâlâ'nın emri ile ululanan şahıslara hürmet ederim. 3. Fakirlere çok hayır-ihsan yaparım. 4. Halka rahim kılardım/acırım. 5. İslam'a ilişkin işleri her daim gündelik ve dünyevi işlerden üstün tutarım. Evvela, Tanrıya itaati eda ettikten sonra gündelik işlerime bakarım. 6. Bütün sözlerimde daima hakikati söylerdim, yalan söylemem. 7. Her kime söz versem yerine getiririm. 8. Özümü daima Allah'ın yerdeki mülkünün bekçisi bilirim ve Onun veya nebilerinin izni olmadan sarf etmem. 9. Ben her daim Tanrının emrini/Kur'an ve peygamberinin hadislerini tam olarak eda etmeye yönelirim. Yaptıklarımın tamamı şeriat kaidelerine uygun yaparım. Peygamber ve onun sahabesini özümde yegâne ve en iyi dostlarım olarak bilirim. 10. Her daim İslam bayrağını yüksekte tutarım ve imanı yaymayı öz büyüklüğümün kudretli zemini olarak bilirim. Ben iman ile kudretin bir anadan doğduğuna inanırım. Müstahkem imana dayanan kudret büyük olur. 11. Daima seyyidlere hürmet ederim, ulema ve şeyhleri aziz kılarım/yüceltirim. Bu kişileri daima meclislerime çağırırım. Onların din meselelerindeki konuşmalarını dikkatle dinleyip alır amel eserim. Benim sevgim ve itibarım halkın yanında bunun için yüksektir ve herkes bana minnettardır. 12. Ben, izzetim ve merhametim sebebiyle kişilerin en aşağı tabakalarının merhametine müstahak oldum (Amir Temur Kuragan, 1992, ss. 9-11).

Yine bu hususta konunun uzmanlarından Özbekistanlı tarihçi Prof. Dr. Börıbay Ahmedov'un tespitlerini yerinde buluyoruz. Onun kaynaklardan ele ettiği bilgilere göre, yönetim ve kanun-kaidelerini "asumanın on iki burcu ve devletim kârhanesinin on iki ayı" dediği on iki taifeye bağlayıp düzenlemişti: 1. Seyyidler, 2. Dânişmendler/uzmanlar, 3. Dervişler/kalenderler, 4. Noyanlar (hazadeler/eşraf), 5. Sipahiler/askerler ve reaya, 6. Mahsuslar/güvenilirler, 7. Vezirler ve serkatipler, 8. Hâkimler, tabibler, mühendisler ve münecimler, 9. Müfessirler ve muhaddisler, 10. Ehl-i sanat ve zanaat, 11. Ârifler, meşâyih, sufiler, 12. Tüccar ve seyyahlar (Ahmedov, 1996, ss. 8, 33). Bu liste bize göstermektedir ki devlet düzenine ve rejiminin dayandığı zümrelerden açıkça seyyidler, dervişler, müfessirler, muhaddisler ve sufiler doğrudan dinidir. Üçüncü sırada zikredilen dervişler konusunda 'meclislerde, toylarda, cenk meydanlarında onlardan çok bereket buldum' diyor. Dokuzuncu sırada anılan müfessirler, muhaddisler zümresine müverrihler de girmekte olup Timur ilim ve zekâvetlerinden faydalanmak için bunları özüne yakın tutardı. Diyor ki "Enbiya ve evliya hakkındaki kıssaları, geçmiş padişahların haberlerini, saltanat usullerini ve siyasetlerini, devletlerinin nasıl zeval bulduğunun sebeplerini onlardan sorar öğrenirdim. Her birinin kıssaları ve haberleri, işleri ve sözlerini işitip tecrübem arttı. İnsan olup bitenleri onlardan işitirdim ve âlem ahvalinden haber alırdım" (Ahmedov, 1996, ss. 9-10) Onuncu taife olan ârifler, meşâyih ve sufiler de Timur'un sohbet halkasında bulunurlardı. O devlet işlerinden fırsat buldukça onlarla sohbet düzenlerdi. "Onların hizmetlerinde olup, onlarla sohbet yaptım ve ahiret faydalarını aldım. Onlardan Tanrı Teâlâ'nın sözlerini işitip kerametler gördüm, fevkalade adetlerini müşahede ettim ve sohbetlerinden rahatlanıp huzur buldum." derdi (Ahmedov, 1996, s. 10).

⁶ Bu eserin başlangıçta Timur tarafından Türkçe yazıldığı zamanla Farsçaya çevrildiği, Türkçe nüshanın kaybolduğu 19. Yüzyılda Hokand Hanlı Seyid Muhammed Ali Han/Medali'nin isteği üzerine 1251/1835'te Nebican Hatif Hocendi tarafından tekrar Türkçeye çevirtildiği ve 1891'de N. P. Ostroumov'un bastırıldığı, daha sonra bu çevirinin N. Likoşin'ce Rusçaya da tercüme edilip yayınlandığı (1894) bilinmektedir. Eser bağımsızlık sonrasında Eşref Ahmed tarafından hazırlanarak Özbekistan'da *Âmir Temur Kuragan, Zafer Yolu* adıyla yeniden yayınlanmıştır (Nur neşriyat, Taşkent, 1992).

Devlette *a'lam* (fıkıh ve şeriat kanunlarını düzenleyen); *fakih* (fıkıh bilen hukukçu âlim); *müfti* (fakihler başkanı), *muhtesib*, *sadr-ı azâm* (seyyidlere ve dini erbablara saltanat için gösterdikleri büyük hizmet karşılığında hususi in'am, yer-su, mal-mülk- niteliğinde verilen yerler yani soyurgal, aynı şekilde vakıfları teftiş etme, zaman zaman yüce hükümdara arıza arz etme yetkisi olan kişi); *şeyhülislam* (Müslüman cemaatin başkanı); *kazı kalan* (baş kadı); *şeriat kazısı*, *kazasker* gibi doğrudan İslamiyet ve şeraitle ilgili âlimler-âmirler vardı (Ahmedov, 1996, ss. 15-16).

Timur'un umerâ, ulemâ/urefâ ile ilişkilerinin niteliğini aydınlatacak bazı kayıtlara bulunmaktadır. Şami ve Yezdi'nin kayıtlarına göre Timur zaman zaman tebaasının durumunu araştırmak, adalet temin etmek, yardım yapmak için ülke içine ulemâ ve umerâdan kişiler gönderirdi. Mesela, bir vesile ile bu misyonda İran ve Turan'ın çeşitli yerlerini gidip görüp gelen önemli kişilere bârgâh-ı âlempenâhda toplayıp ziyafet vermişti. Bu arada hem memleket ve devlet meseleleri görüşülmüş hem de din konusunda önemli tartışmalar yapılmıştır. Timur bir ara şu tarzde bulundu:

"Ulemâ her zaman padişahlara büyük nasihatler vermişler ve hayırlı işlere teşvik etmişler ve namünasip hareketi menetmişlerdir. Sizler bu zamanında hiç irşad yapmıyorsunuz. Ne yapıp ne yapmama hususunda bana bir şey söylemiyorsunuz."

Ulema özür dileyerek dediler ki

"Allah Teâlâ'ya hamdolsun ki, hazrete olan kulluğumuz bizi yol göstermekten ve nasihat vermekten kurtarmıştır. Bilakis sizin yaptığınız tüm işler ve söylediğiniz sözler şedid ve yol göstericidir."

Timur bu sözlere itiraz edip dedi ki

"Sizler benim gönlümü hoş tutmak istiyorsunuz, ama bu sözler beni hoşnut etmiyor. Ben bu sözle size halk bana inansın veya bana ondan fayda gelsin diye söylemedim. Allah'ın inayeti ile biz bu tür sözlere ihtiyaç dönemini geçtik. Benim amacım şu ki sizler, her biriniz bir vilayetten geldiniz ve elbette oradaki iyi ve kötü şeylerden haberdarsınız. Divan ve darugaların ne işler yaptıkları konusunda beni bilgilendirir. Eğer şeriatla ve adaletle iş yapmıyorlarsa, söyleyin gereğini düşüneyim; zorbaların ve zalimlerin ellerini fakirlerin ve biçarelerin başlarından uzak tutayım."

Bunları işiten ulemâ ve fuzalâ ittifak ile dillerini dua ile açtılar ve fikirlerini beyan ettiler. Timur bunun üzerine şunu söyledi:

"Allah'a şükürler olsun, niyetimiz gerçekleşti. Bundan sonra amacımız halkın refah ve mutluluğudur. Ve her yeri mamur ve abadân yapmaktır. Bugünden itibaren her ne olursa bize arz edin ki, biz de onun gereğini yapıp kötülüğün önünü alalım" (Şami, 1987, ss. 342-343; Yezdi, 1997, ss. 278-279).

Pek çok Müslüman hükümdar gibi Timur da gittiği pek çok yerde enbiya, evliya ve ulema mezarları veya makamlarını ziyaret ederdi. Bunların kimilerini tamir ettirir, kimlerinin üzerine türbe yaptırır, Hoca Ahmed Yesevî mezarında olduğu gibi kimlerini de külliyeye dönüştürdü. Dımaşk'ta ezvac-ı tahirattan Ümmü Seleme ve Ümmü Habibe'nin kabri üstüne de bir türbe yaptırmıştı (Şami, 1987, ss. 280-281; Yezdi, 1997, s. 242; Yüksel, 2021, s. 84, Ziyaret ettiği mezarlar/türbeler ve makamların bir listesi için bkz. 2021, ss. 192-195).

2.2. Emir Timur'un Mutasavvıflarla İlişkileri

Burada Emir Timur'un mutasavvıflarla ilişkisinin gerekçeleri veya sebeplerine girmeden ifade edebiliriz ki tasavvuf, İslam dünyasının genelinde hassaten de Türk coğrafyalarında 13. Yüzyıldan itibaren Moğol İstilasası ve sonrasında büyük bir güç ve yaygınlık kazanmıştı. Kavramsal ve teorik boyuttan kurumsal ve pratik boyuta geçmiş, tarikatlaşmış, dergâh, hankâh gibi kurumlara kavuşmuştu. Bu haliyle de resmi-gayri resmi, bireysel, toplumsal ve kamusal hayatın hemen her yerinde görünür ve etkili hale gelmişti. Çoğu yerde olduğu gibi, Timur coğrafyasında da Sünni tarikatların başlıcaları Yesevîyye, Nakşibendiyye, Kübreviyye, Kassârîye, Seyyârîyye, Hâkimîyye ve Nûrîyye; Şii/Batını tarikatlar ise Hurûfiyye, Serbedârân, Müşa'şa'ıyan, Nurbahşiyye, Mar'aşiyân ve İshakiyye idi. Bunun yanında münferit mutasavvıflar da vardı.

Emir Timur'un mutasavvıflarla ilişkisi bir bakıma zamanının bir olgusunun tezahürü idi. İslam dünyasının önemli bir bölümünde özellikle de Türk-İslam coğrafyalarında âmir-ârif ya da hükümdar-mutasavvıf ilişkisi oldukça yaygındı. Bu ilişki kimi zaman kişisel kimi zaman kitlesel bir veya birkaç tasavvufi zümre ile gerçekleşiyordu. Bunu söz gelişi Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Gazi ile Şeyh Edebali arasında da görüyoruz. Türkistan'da benzeri bir durum söz konusu idi. Dahası Moğol hanları da aynı geleneği takip etmişlerdi. Aralarındaki iktidar mücadelelerinde mutasavvıflarla işbirliği yapmışlardı. Hele ki Moğol han soyundan olmayan emirler bu işbirliğine daha da ihtiyaç duymuşlardı. Bu cümleden olarak mesela, bölgede hakimiyet mücadelesi veren Türkmen beylerinden Emir Kazgan da (1346-1358) iktidarını güçlendirmek için hem Türkmenlerle hem de manevi dayanak olarak mutasavvıflarla beraber yol yürümüştür. Timur zaten hem Emir Kazgan hem de oğullarının iktidarında yanlarında bulunmuştur (Togan, 1970, s. 64).

Emir Timur'un söz konusu mutasavvıflar ve tasavvufi zümrelerle kişisel ve siyasi-resmi ilişkileri olmuştur. Her şeyden önce hem babası hem de Timur dönemin mutasavvıflarının daima yakınında bulunmuştur. Babası Turagay, samimi bir dindar olarak âlimlerin ve âriflerin meclislerinde bulunmuş hassaten Şeyh Şemseddin Külâl'in has halkasına girmiştir. Bu formasyonu ile oğlu Timur'a da hem medrese hem de dergâh eğitimi aldirmiştir. Timur da babası gibi Şemseddin Külâl ve onun da müridi olan Seyyid Emir Külâl (ö.1370) ile yakın ilişki içinde olmuştur. İlerleyen yaşlarında da Şeyh Zeyneddin Ebubekir, Seyyid Bereke (ö.1404) gibileriyle daima yakın temasını sürdürmüş, onların hayır dualarını almış, istişarelerine önem vermiştir (Yüksel, 2021, ss. 21, 96). İlişkinin boyutlarını Emir Timur şöyle ifade eder:

"Sahip olduğum tüm saltanatı ve fethettiğim beldeleri Şeyh Şemseddin Fahuri'nin (Şemseddin Külâl) duası, Şeyh Zeyneddin el-Havafi'nin himmetiyle elde ettim; bereketi ancak Seyyid Bereke ile buldum" (İbn Arabşah, 1986, s. 48; İbni Arabşah, 2012, ss. 38-39)

Bu kayıtlarda Seyyid Emir Külâl ve Şemseddin Külâl olmak üzere iki külâl geçmektedir. "Emir" sözünün Araplara ve Hz. Peygamber'in soyuna işaret ettiği kabul edilmektedir. Farsça bir kelime olan Külâl ise bir meslek adı olarak *çömləkçi* demektir. Arapların bölgede böylesi bir meslek veya zanaatla iştiğal etmedikleri malumdur. Emir Külâl aynı zamanda bir Türk ve Moğol sporu olan güreşi pehlivan olarak uzun süre devam ettirmiştir (Safi, 1983, s. 51 vd.). Emir Külâl ile Timur'un ilişkisi, Emir Külâl'in müridi Şemseddin Külâl aracılığı ile sürmüştür (Doğan, 2020, s. 45 vd.). Bu durumda büyük ihtimalle bu iki şahıs Türk ya da Moğol soyundandır.

Kendi piri olarak tanımladığı Seyyid Bereke de Timur hakkında şunu söyler:

"Kılıç ile neyi alsa bunların taat-ibadat, hem de fetvalarla, dua okuyarak tahkim etmeye çalıştı" (Muhammadcanov, 1994, s. 44).

Togan'a göre, Timur'un Seyyid Bereke'ye yaklaşması Emir Kazgan'ın siyasetinin bir devamı idi (Togan, 1970, s. 64). Bu ikilinin ilişkisi öyle ileri boyuta varmıştı ki Timur, yüzü bu manevi önderine gelecek şekilde defnini vasiyet etmiş ve bu da gerçekleşmiştir. Yazdı Seyyid Bereke'nin Timur ile ilişkileri bağlamında şu bilgiyi verir:

Timur, Tirmiz'e üç yağaç (3 fersah: 15 km) mesafedeki Bive denilen yere kamp kurduğunda, Seyyid Bereke saltanat alameti davul ve alemle birlikte gelip onları Timur'a sundu ve mübarek ağzını açıp padişahlık müjdesi verdi. ... Timur, daha önce de Seyyid'e son derece saygılı davranmış, tazimde bulunmuş ve sıdk-ı ihlasını göstermişti. OI hazret sahipkiranla (Timur'la) dost oldu ve yaşadığı süre devlet nişanı ondan ayrılmadı ve vefat ettikten sonra ikisi bir yerde yattılar. (Yezdi, 1997, ss. 64-65)

Seyyid Bereke'nin, her ne kadar adındaki "Seyyid" lafzından dolayı, ilk akla gelen haliyle, Ehl-i beyt'ten Mekkeli bir Arap olduğu kabul edilse ("...hazret-i al-i cenab nakabattab, murtaza-yı azam, ekrem Seyyid bereke ki Mekke'nin şeriflerindendi" Şami, 1987, s. 64; Yüksel, 2021, s. 122) de Hâce Ahmed Yesevî'ye bağlı bir Türk sufi olabileceği da belirtilmektedir. Emir Timur'un gençlik yıllarından beri yanında olmasına bakılırsa, Barlas boyuna yakın, belki de bu kavmin içinden veya Çağatay Hanlığı'na bağlı boylardan birinden olma ihtimali bulunmaktadır (Muminov vd., 2001, ss. 28-62).

Bazı kaynaklar da Seyyid Bereke'yi Tirmizli seyyidlerinden saymaktadır. Hafız-ı Ebru'ya göre, o önce Emir Hüseyin'den Harameyn (Mekke ve Medine) vakfı için maddi destek istemiş, saygı görmediği gibi red cevabını alınca Emir Timur'un huzuruna çıkıp Allah'tan enbiya ve hulefanın yüzü suyu hürmetine yardım talep etmiştir. Emir Timur da onun uğurlu dua ve kademini kazanmak için istenen parayı verdiği gibi hürmetle davranmıştır (İbni Arabşah, 2012, s. 39).

İbn Arabşah da konu ile ilgili şu kayıtları düşer:

Bu Seyyid Bereke'nin kimliği konusunda ihtilaf vardır. Kimine göre Fas'tan Mısır'a göç etmiş, oradan Semerkand'a gitmiş, orada seyyid olmuş, saygı duyulan biri olarak itibar kazanmıştır. Kimine göre Medineli, kimine göre ise Mekkeli idi. Öyle veya böyle, Maveraünnehr'de ve Horasan'da en önde gelen kişilerdendi. Özellikle Timur bu gür sesli kişiden yardım istemiş, oda bu zor anında Allah'ın yardımıyla onu kurtarmıştır. Bir defasında Timur ona 'Bana iyilikte bulun ve nezdimde sözü geçenlerden ol' demiş. O da ona 'Emir cenapları, Haremeyn-i şerifeyn vakıfları birçok yerde ve hatta Horasan'da Endhoy'da vardır. Ben evlatlarım bu ihsana layığız. Elime geçenler dışımın kovuğunu dahi doldurmuyor. Masraflarım çok. Benim ve evladımın hissesi şu vadideki kasabadan daha az, onu bana ikta et' dedi. Timur da o kasabayı, civarını ve köylerini ona ikta etti. Burası bugün dahi onun evladının ve torunlarının elindedir. (İbni Arabşah, 2012, s. 54)

Galip Doğan gibi genç araştırmacılar da onun Türk kökenli olduğu kanaattedirler (Doğan, 2020, s. 44 vd.). Bu yaklaşıma göre "seyyid" unvanı Bereke'nin soyu ya da nesebine değil dini-manevi yüceliğine ve karizmasına işaret etmektedir. Zira Türkler başta olmak üzere gayriarap müslümanlarda da seyyid lakabı veya unvanı sıklıkla kullanılagelmiştir. Onun Türk olabileceğini ileri sürenler şu mülahazaları dillendirirler: 1. O Timur'a ve ordusuna Türkçe bir ifade olan "Yağı/düşman kaçtı" sloganını öğretmişti (İbni Arabşah, 2012, s. 53). 2. doğduğu ve neşet ettiği yer muhtemelen Türk yurtlarından biri olan Kaşka Derya idi ve burası, Barlasların da bulunduğu yerd. Dolayısıyla Seyyid Bereke, Barlasları bilen biriydi. 3. Seyyid Bereke Emir Timur'a bir savaş esnasında, Türklerin bir töresi olarak davul ve bayrak vererek kutsamıştır (Tosun, 2007, ss. 410-411; Doğan, 2020, s. 39).

2.3. Emir Timur'un Yesevîlerle İlişkileri

Emir Timur'un Yesevîlerle ilişkisini de diğer tasavvufi zümrelerle kurduğu ilişkiler çerçevesinde okuyabiliriz. Bu ilişkinin niceliği ve niteliğinde Yesevîler lehine bir farklılığın olup olmadığı hususu da önemlidir. Her şeyden önce o Yesevîliğin ve Yesevîlerin bölgedeki nüfuzunu iyi biliyordu. Bir başka ifade ile o havalide ciddi düzeyde "Ahmed Yesevî Kültü" vardı. Bu bakımdan Timur, Ahmed Yesevî'nin kişiliğine ve tarikatına ilgisi ve ilişkisi Külliye'nin yapımından çok önceleri başlamıştı.

Bu arada şunu kaydedelim ki Ahmed Yesevî ve muakkiplerinin umerâ ya da siyasilere ilişkileri her zaman olagelmiştir. Hazini "Cevahiru'l-Ebrar" adlı eserinde Ahmed'in gençliğinde, Yesevî adlı bir han ile konuşmasına yer verir (Hasan, 2010, s. 204).

Emir Timur'un Ahmed Yesevî'ye bakışını ifade edip etmediği tartışmalı olsa da kendisi de Timurlu tebaasından olan ünlü edebiyatçı Ali Şir Nevai Ahmed Yesevî'yi şöyle anlatıyor:

Türkistan mülkünün şeyhu'l-meşâyihidir. Ve makâmâtı âli ve meşhur ve keremâtı mütevâli ve nâ-mahsur imiş. Mürid ve ashabı gayetsiz ve şah u gedanın irade ve ihlası âstânında nihayetsiz imiş. Ve imam Yusuf-i Hemedâni kuddise sirruhunun asâbındandır. Hâce Abdulhalık-i Gucduvâni ile kaddesallahu sirrehu sohbet tutardı. Ve Hâce Abdullah-ı Berki ve Hâce Hasan-ı Endaki kaddesallahu sirrahu ruhahumâ ile ki hem İmam Yusuf Hemedâni rahimehullahu taala müritleridirler, İmam hangi büyük meratibe yetse, musahiptir. Ve rüzgâr meşâyihinden çok büyükler onun terbiyesini almışlardır. Şeyh Raziyyuddin Ali Lâlâ kaddesallahu sirrahu büyüklerin şeyhi Şeyh Necmuddin-i Kübrâ rahimehullahu hizmetine girmeden önce Hâce Ahmed-i Yesevî kaddesallahu ruhahu hizmetinde olmuş ve onun hânkâhında onun irşadı ile sülük kılmıştır. Ve onun mezarı Türkistan'da Yesi denen yerde ki onun mevlid ve menşeidir, vakidir. Ve Türkistan ehlinin kible-i duasıdır. (Ali Şir Nevâi, 1979, s. 383)

Esasen bu metin Ahmed Yesevî'nin bir kült olduğu şeklinde yorumlamaya müsait görünüyor. Şöyle ki O "Türkistan mülkünün şeyhu'l-meşâyih", "makâmâtı âli ve meşhur", "keremâtı mütevâli ve nâ-mahsur", "mürid ve ashabı gayetsiz", "şah u gedanın irade ve ihlası âstânında nihayetsiz", "rüzgâr meşâyihinden çok büyükler onun terbiyesini almıştır", "mezarı...Türkistan ehlinin kible-i

duası"dır. Yesevî'ye dair bu sıfatlar ve lakaplar büyük oranda Ali Şir Nevai'nin kendine has duygu ve düşüncelerini gösterse de bir yönüyle de Timurlu coğrafyasında devlet ve halk nezdindeki itibarı, izzeti ve şerefine de işaret etmektedir diyebiliriz. Nevai, bu olgudan hareketle olsa gerek, A. Cami'nin *Nefahat*'ında bulunmayan veya alınmayan epeyce bir Yesevî muakkibi Türk mutasavvıfı daha ziyade "ata" lakabıyla tanıtmıştır. Yesevi ve Yesevilikle ilişkili 35 şahsa yer vermiş, 21'i tanıtılmıştır. Bunlar Hacı Ahmed Yesevî, Şeyh Yusuf Hemedanî, Kutbuddin Haydar, Hâkim Ata, İsmail Ata, İshak Ata, Hacı Bahauddin, Hacı Bayezid, Hacı Halil, Korkut Ata, Ali Ata, Kılıç Ata, Sadr Ata, Hubbi Hacı, Yigit Ahmed, Kök Şeyh, Timurçi Ata, Zehhad Ata, Ebu'l-Hasan İşki, Mahmud Şeyhzade, Hudaykulu Şeyh, Muhammed Şeyh, İlyas Şeyh, Şeyhzade Ebu'l-Hasan, Şeyh Muhammed-i Sufi, Ebu Musa Şeyh, Sultan-ı Sufi, Kişli Ata, Ömer Ata, Seyyid Ata, Bab-ı ma Hüseyin, Zengi Ata, Hasan Şeyh, Yusuf Şeyh, Hacı Şeyh (Karaca, 2018, s. 572).

Timur'un Yesevîlerle ilişkileri Ahmed Yesevî Külliyesini kurmadan daha öncelere tarihlendirilmektedir. Bu yaklaşıma göre, tartışmalı olmakla birlikte bu ilişkiler daha onun hayatının ilk çağlarında başlamıştır. Tarihi kayıtlara göre hem babası hem de Timur, Türk ve Yesevî olabileceğini düşündüğümüz mutasavvıflardan Şemseddin Külâl'a mürit olmuşlardır (Hasan, 2010, s. 205). Bu husustan hareketle Timur'un yetişmesinde, mayasında Yesevîliğin olduğunu söyleyebiliriz. Belki de aşağıda farklı boyutlarını ele alacak olsak da diyebiliriz ki onun hayatının ilerleyen yıllarında Yesevîlik ve Yesevîlere yönelik fikirleri ve fiilleri bu temele dayanmaktadır.

Emir Timur sadece Ahmed Yesevî değil onun muakkipleri ve halifelerinden bazıları için de türbeler kurdurmuştur. Mesela, Ahmed Yesevî'nin neslinden olan Şeyh İsmail Ata Türkistan coğrafyasında nüfuzu ve kültü olan önemli Yesevî müritlerindedir. Emir Timur, Şeyh İsmail Ata ve oğlu Şeyh Hoca İshak Ata için de İspicab'ta (Çimkent Kazıgurt), Seyyid Ata'nın öğrencisi/müridi Çolpan Ata için Semerkand'da türbeler ve imaretler yaptırır (Tosun, 2007, s. 414; Hasan, 2010, s. 207). Timur, bir keresinde Şeyh İsmail Ata'nın neslinden Hoca Beyazid'in sohbetine gelir. Bu sırada onda gördüğü bir keramet üzerine ona mürit olup, şeyhe hankâh inşa ettirir, vakıf kurarak ihşanda bulunur (Timur, aklından "Şayet bu zat, mana aleminden haberdar ise bize sıcak helva ikram eder" diye geçirecek bir gün onu ziyarete gitmiş. Hâce Bâyezid selamlaşma biter bitmez "Evveli selam, ortası taam, sonu kelamdır" kelam-ı kibarı ile hazırladığı helvayı ikram etmiş. Bu kerameti gören Timur hemen ona mürid olmuş, faaliyetleri için bir hankâh yaptırmış ve tahsis ettiği zengin vakıflarla desteklemiştir Ali Şir Nevâi, 1979, s. 385; Yüksel, 2021, ss. 103-104).

Hoca Ahmed Yesevî'nin ünlü müritlerinden Zengi Ata Taşkent ve civarında büyük nüfuz sahibi. Onun Seyyid Ata gibi ileri gelen öğrencileri Ahmed Yesevî hikmetleriyle Moğollar arasında İslami irşat faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Timur, muhtemelen bu hizmetlerini de göz önünde bulundurarak Zengi Ata'nın Taşkent yakınındaki kabri üzerine muhteşem bir türbe inşa ettirmişti. Bu hususta rivayetlerden birine göre inşaat sırasında türbenin temeli her gece yıkılırmış. Timur sebebini öğrenmek için inşaat yakınına çadır kurarak gecelemiş. Rüyasında bir ihtiyar (yani Zengi Ata) gelip önce Hoca Ahmed Yesevî'ye türbe yapması gerektiğini söylemiş. Timur da bu tavsiyeye uymuş (Benzeri bir halk menkıbesi daha bulunmaktadır. Buna göre, türbenin inşaatı bilinmeye sebeplerle her gece yıkılmaktadır. Bir gece Timur'un rüyasına giren bir pir-i fani önce Ahmed Yesevî'nin müridi Arslan Bab'ın mezarını yaptırmasını söyler. Bunun üzerine Timur, Arslan Bab'ın Otrar'daki kabri üzerine bir türbe yaptırınca Ahmed Yesevî külliyesinin inşaatı ilerler. Hasan, 2010, s. 205). Bir diğer rivayette bakılırsa, Zengi Ata'nın asıl adı Ay Hoca bin Taş Hoca olup, "Zengi" adını Hoca Ahmed Yesevî vermiş. Şöyle ki Zengi Ata doğunca onu Ahmed Yesevî'nin huzuruna götürürler. O zat-ı şerif de "Sizler bize hürmet göstererek buraya kadar teşrif buyurdunuz, bu çocuk benden de büyük olsun, vakti geldiğinde takdirin hükmüyle ahirete göçtüğünde benden önce onun kabri üzerine türbe yapılsın", diye iltifatta bulunur. Emir Timur da vakti saati gelince bu hayırlı niyeti hayata geçirmiş (Hasan, 2010, s. 207).

Timur, yalnızca Türkistan değil diğer Müslüman coğrafyalardaki kimi Yesevî şeyhlerinin de maddi-manevi mirasına hürmet etmiştir. Söz gelişi Ahmed Yesevî'nin yakın müridi Hüseyin Bey, rivayete göre, İslamı yaymak için gittiği Başkurdistan'da halk tarafından büyük veli ve manevi baba niteliğinde "Nogay İmamı" şerefine layık görülmüştü. Timur, Altın Ordu seferinde onun mezarını ziyaret edip üzerine türbe inşa ettirmiştir (Hasan, 2010, s. 207).

2.4. Ahmed Yesevî Külliyesi

Kuşkusuz Emir Timur'un Yesevîlik ile ilişkisinin en somut mirası ve belgesi Ahmed Yesevî Külliyesi'dir. Hoca Ahmed Yesevî adına kurulan binalar topluluğu çeşitli kaynaklarda cami, hankâh, türbe, gur ve kompleks gibi terimlerle de anılmaktadır. Bu terimlerin anlamlarını ve işlevlerini muhtevî olması bakımından biz "külliye" terimini uygun bulduk. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde de ilgili madde külliye olarak yazılmıştır (Esin, 1989, s. 162).

Külliye'nin hangi gerekçe ile yapıldığı ile ilgili bazı mülâhazalar bulunmaktadır. Gerekçe Timur'un ilişkilerinin niteliği ve niceliğini büyük ölçüde aydınlatacaktır. Biz kısaca Yesi ve külliye hakkında bilgi verdikten sonra Timur'un gerekçesi meselesine geçeceğiz.

Kaynaklarda 4. yüzyılda kurulduğu bildirilen Yesi, Orta Siriderya'da nehre yakın kadim yerleşim yerlerinden biridir. "Türkistan" olarak da anılan şehir bazen önemini yitirmekle birlikte tarih boyunca din, kültür ve ticaret merkezi olmuştur. İslami dönemde şehre kimlik kazandıran büyük şahsiyetlerden biri Hoca Ahmed Yesevî'dir. Cengiz istilası sonrasında Altın Orda ve Çağatay Hanlığı arasında zaman zaman el değiştirmiştir. Altın Orda'nın hakimiyetinde kısmen kıyıda kalmıştır. Ancak Deşti-i Kıpçak coğrafyası ve Moğollar arasında İslamiyetin yayılması sürecinde önemli işlevler üstlenmiş ve gelişmiştir. Çağatayların iktidarını ele geçiren Emir Timur burayı alıp Otrar'ı vilayet merkezi yapmıştır. Timurlu literatüründe Yesi ilk defa Altın Ordu hanı Toktamış ile Timur'un hakimiyet mücadeleleri (1376-1395) çerçevesinde geçer. Toktamış mücadelelerden yenik çıkınca 1388'de Yesi'yi harabeye çevirdi. Mahalli menkıbelere göre Hoca Ahmed Yesevî türbesini yağmaladı. Bu arada Emir Timur yetiştirdi, Toktamış'ın elinden yağmaladıklarını alarak oradan kovaladı (Abzhalov & Kozha, 2022, s. 147).

Külliye'nin yapımına gelirse, Yezdi *Zafername*'de şu bilgiye yer verir:

O bağı Tükel Hanım ki Hızır Hoca'nın kızı idi, geldiğinde vermek için ona adadı. Dilguşa bağı'nın imarı tamamlandıktan sonra Sahipkiran dinpervar Taşkent tarafına yöneldi. Seyhun'u geçip Ahangaran'da Cinas köyü yakınına geldi ve orada kışlamaya karar verdi. Ve Sahipkiran Yesi'ye geçip Şeyh Ahmed Yesevî mezarına varıp tavaf kıldı. Dedi ki "Bu aziz Muhammed Hanefî oğullarındandır (aleyhi ve alihi ve sellem)". Buyurdular ki o mezarın üstüne yüksek bir imaret kurulsun ve ulu bir tak bağlansın/yapsın ki gök ile söyleşsin. Ve bir künbed/kubbe murabba, her bir yanı 30 karış bağlansın ve ayrı hücreler/odalar yapılsın. Ve ferman buyuruldu ki damlarının rengi kaşın ile müzeyyen kılınsın. Ve Hoca'nın (Ahmed Yesevî) kabrini ak taş/mermer ile yaptılar. Ve Mevlâna Ubeydullah sadırı ihtimam kılması için o imaret üstüne koydular. İki yıldan sonra o imaret tamamlandı. Tamamlandıktan sonra ondaki fakir ve miskinlere çok sadaka verdiler. Ve oradan dönüp ordu tarafına gittiler. (Yezdi, 1997, s. 190)

Ubeydullah sadr'ın görevlendirdiği mimar Hoca Hüseyin Şîrazî iki yılda büyük bir kubbe ile iki minareden ve sofalar, hücreler, künbetlerden oluşan muhteşem külliye'yi tamamladı. Kuzeydoğu cephesindeki kitabe üç cephesinin tezyininin el-Şîrazî tarafından H. 800/M. 1397'de yapıp tamamlandığını kaydeder (Esin, 1989, s. 162). Bu aşamada Külliye'ye kazandırılan eserlerden biri de kazandır. Yesi'ni kuzeyindeki Karnak şehrinde Abdülaziz b. Şerefuddin (Serveruddin) Tebrizi adlı bir ustanın döktüğü bronz kazanın çapı 2.25 m, ağırlığı 2 tondur. Üzerinde Timur'un çok şerefli bir emir olduğu, dünyadaki şeyhlerin sultanı Şeyh Ahmed Yesevî'nin türbesi için onun ruhunu şad etmek adına şifalı ve şerbetler için yaptırıldığı yazmaktadır. Vakıf mahiyetinde 20 Şevval 801/25 Haziran 1399'da büyük kubbenin altına konmuştur (Çoruhlu, 2000, s. 74).

Külliye'nin bitmesi şerefine, Emir Timur Yesi'ye giderek büyük bir tören düzenlemiş, fakir ve muhtaçlara birçok ihsan bulunmuş, sadakalar dağıtmış ve tekrar ordusuna dönmüştü. Rivayete göre, bu külliye Abdullah Han tarafından da tâmir ettirilmiştir (Köprülü, 1981, ss. 79-80).

Bu eserde de Timur dönemi mimarisinin iki önemli özelliği abidevilik-ölçek ve işlevsellik ön planda tutulmuştur. Külliye'nin bir kısmının Yesevî hayatta iken Karahanlılar döneminde mevcut olduğu, yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. İlk külliye, şimdiki binanın kuzey kısmında mescid ve türbenin bulunduğu yerdedir. Vakfiyeler Yesevî'nin ölümünden sonra, Yassı'nın (Yesi) ziyaretgâh ve dinî merkez olarak gelişmesini sürdürdüğünü göstermektedir (Esin, 1989, s. 162).

Bunun yanında söz konusu inşaatın Timur tarafından daha öncesinde başlatıldığını ihsas ettiren ipuçları da bulunmaktadır. Mikhail E. Masson'a göre iki senede bitmesi imkânsız olan inşaatın

bitmediği, bununla beraber daha önceleri başladığı anlaşılmaktadır. “Ana taçkapının hâlâ bitmeyen siyah gövdesi inşaatın hiçbir zaman bitmediğini gösteren bariz bir kanıttır. İç kapılardan birinin tokmağındaki H. 797 (M.1394/95) yazısı işlerin aslında 1397 senesinin sonbaharında değil birkaç sene önce başladığını göstermektedir. Böylelikle Timur ziyarete geldiğinde yapım işlerinin kızıışmış olduğunu görmüş olmalıdır. Her ne olursa olsun Timur altı adet bronz şamdanları kendi gözüyle görmüştür, onlardaki yazılara göre bu şamdanlar Timur’un fermanına binaen türbe için yapılmıştır ve yapım işleri H. 799 senesi 20 Ramazan günü yani 17 Haziran 1397’de bitmiştir” (Masson, 2018, ss. 400-401).

Masson bu kanaatini temellendirirken bir rivayete atıfta bulunur. Bu rivayette Altın Orda hanı Toktamış’ın Türkistan’a saldırıp İdil’e dönerken Hoca Ahmed Yesevi’nin mezarındaki tüm değerli hediyeleri ve şeyhin evladına ait varlıklarını götürdüğü, Timur’un bunları geri aldığı, gördüğü bir rüyada verilen talimat gereği bu ganimetin büyük bir kısmını türbe ve medresenin inşaatına ayırdığı, fakat ani ölümü üzerine türbe inşaatının tamamlanamadığı medreseye ise hiç başlanmadığı belirtilmektedir. Bu kayıttan hareketle Masson Toktamış’ın 1387’den başlayarak Orta Asya’ya birkaç defa saldırdığını, bu arada Timur ile birkaç defa savaştığını 1395’te ise Altın Orda’nın başkenti Saray’a giren Timur’un söz konusu ganimeti ele geçirdiğini düşünmektedir (Masson, 2018, s. 401).

Timur’un Yesevi geleneğe önem verdiği türbe için yaptığı vakıfta da kendini göstermektedir. Bu kayıtlara göre Timur her hal ü karda Yesevi geleneğinin devamını sağlayan tedbirler almıştır. Bize kadar ulaşan Vakıfname’ye göre, çok sayıda arazi ve ark vakfedilmiş, bunların gelirleri de taksim edilmiştir. Mütevellî heyeti başkanlığına ahlaki nitelikleri de göz önünde bulundurularak Hoca Ahmed Yesevi’nin ağabeyinin neslinden Mir Ali Hoca Şeyh getirilmiş, gelirin onda biri ona tahsis edilmiştir. Mir Ali’ye hükümdar için dua etmek ve hatiplik görevleri de verilmiştir. Aynı konum ve görevler de onun nesline uygun görülmüştür. Gelirlerin bir kısmı daima Kur’an tilavet edecek olan iki kari/hafız, saka, ferraş ve iki bahçivana ayrılmıştır. Bu arada hafızlar, zakirler, fakirler, sakatlar, yetimler ve derbederler için de tahsisat yapılmıştır. Gaida ve yakıt için yıllık miktar belirlenmiş, bütün bu giderlerden sonra ele kalan meblağ da türbenin tamirine tahsis edilmiştir. Vakıfname “Bu vakfın belirlenen şartları ve hukuklarını ihlal edenlerin üzerine Allah’ın, meleklerinin ve tüm insanların laneti yığılsın; bu insan Yaradan’ın ebedi azabına duçar olsun” bedduası ile bitirilmiştir (Masson, 2018, ss. 401-402).

2.5. Emir Timur’un Yesevîlerle İlişisinin Gereççeleri

Bu konuda siyasi, şahsi, dini ve kültürel gereççeler ileri sürülmektedir. Her gereççenin de temellendirilmesinde Yesevîliğin Timur zamanındaki gücüne atıf yapılmaktadır. Soru şudur: Timur bu tasavvufi anlayış ve zümre ile niçin ilgilenmiş olabilir? Bunun gereççelerini esasen dünyevi ve dini olarak tasnif edebiliriz. Bu iki gereççe zaman zaman birbirleriyle birleşmekle birlikte motivasyonları ve maksatları farklılıklar arz etmektedir. Dünyeviler olarak siyasi gereççe, şahsi gereççe, zafer nişanesi ve kültürel gereççeleri, diniler kategorisinde de Yesevîlere itikat - ihtiram ve İslamiyeti yaymayı anabiliriz. Bunlara biraz daha yakından bakmakta yarar vardır.

2.6. Dünyevi Gereççeler

2.6.1. Siyasi gereççe

Siyasi gereççe 20. Yüzyıl başlarından beri dile getirilmektedir. Konunun uzmanlarından ve ilk kalem oynatanlarından M. Fuad Köprülü *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde daha Osmanlı Devleti yıkılmadan 1918’de bu kanaatini belirtmiş, Cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür. Ona göre Timur’un H.800/M.1397-98’de bu büyük Şeyh adına türbe ve cami yaptırması, “halk üzerindeki nüfuzunu layıkıyla kurmak ve yerleştirmek için hocalara ve şeyhlere dayanma siyaseti” bağlamında “Siriderya bölgesi üzerindeki ahalinin i’tikadını okşamak gayesi” taşıyordu (Köprülü, 1981, s. 57; Esin, 1989, s. 162).

Yine 20. Yüzyılın ilk yarısında Rus müsteşrik Mikhail Evgenievich Masson, Hoca Ahmed Yesevi (Taşkent 1330) adıyla yaptığı çalışmasında Timur’un türbeyi yaptırma kararını “Büyük emir bu kararı alırken hassas siyasi hesapları da dikkate almıştır” hükmünü vermekte ve şu kayıtları düşmektedir: “Sirderya kırlarında yaşayan yarı itaatkarlar birkaç defa ordunun arka tarafına ve hatta ülkenin kalbi olan

başkent Semerkant'a tehdit oluşturup komutanı, başlatılan stratejik planları durdurmaya zorlamıştır. Göçebelerin hislerine, onların ulusal abidesini dikkate alarak dokunmak; Müslüman halkların manevi birliğini vurgulamak duygulu göçebeyi planın ihtişamıyla etkilemek ve planın gerçekleşmesiyle imparatorluğun gücü hakkında fikir vermek... İşte tüm bunlar XIV. Yüzyılın sonunda devletin kenar bölgesinde Orta Asya mimarisine has en iyi abideyi inşa etmenin pratik amaçlarıydılar"(Masson, 2018, s. 399). Kuşkusuz bu yaklaşım Rus çaricesi II. Katerina'nın (1762-1796) 18. Yüzyıl sonlarında Kazak bozkırlarını istila edip elde tutma sürecinde başvurduğu siyasi gerekçeyi hatırlatmaktadır.

Özbekistan akademi camiası da hem Sovyet döneminde hem de sonrasında söz konusu külliye'nin yapılma gerekçesi hakkında benzeri yaklaşımlar ortaya koymuştur. Mesela, Özbekistan Fan Akademiyası Tarih ve Arkeologya İnstitutü yayınları arasında 1958'de çıkan Y. Ğ. Ğulamov, R. N. Nabyev ve M. G. Vahabov imzalı *Özbekistan SSR Tarihi* adlı eserde şu ifadelerle yer verilmiştir:

Timur, kendisinin bütün hareketlerinde, bu cümleden bina yapma sahasındaki işlerinde de her şeyden önce siyasi maksatları göz önünde bulundurdu. Bu bağlamda Şehr-i Sabz'deki meşhur binalardan Aksaray'da 'Eğer bizim kuvvet ve kudretimize inanmazsan, bizim imaretlerimize bak!' cümlesini yazdırdı. Payitahttan anca/epeyce uzaktaki Türkistan şehrinde Hoca Ahmad Yasavi mezarı üstüne bina edilen büyük makbeye de böyle bu maksatlarla yapıldı. Bu şehir dehkançılık/tarım vadileri ile göçmenler sahrası/çölü sınırında olup bu gibi büyük bina göçmenlerin gözü önünde Timur devletinin kudretini gösterirdi. Bu yolla Timur göçmenlerin dikkatini kendine çekmiş oldu. (Ğulamov vd., 1958, s. 186)

Benzeri şekilde, N. M. Mallyayev'in "üniversitelerin filologya fakültetleri hem de pedagogika institütülerinin til ve edebiyat fakültetleri için derslik" olarak kaleme aldığı *Özbek Edebiyatı Tarihi*'nde şu izah getirilmiştir: "Amir Timur, 1395-1397 yıllarında Ahmed Yesevî'nin eski kabri yerine büyük ve muhteşem makbeye kurdurdu. Rivayetlere göre, Altın Orda hanı Toktamış, Yesevî evladının mal-mülkünü almıştı. Toktamış'ı yenen Timur bu mal-mülkü ondan alıp onun yerine bir büyük medrese kurulmasını buyurdu. Fakat Timur'un vefatından sonra bu iş hayata geçirilmedi "(Mallyayev, 1976, s. 152).

Sovyet dönemi sonrası bağımsızlığın ilk yıllarında Özbekistan'da kaleme alınan tarih metinlerinde de Timur-Yesevîler ilişkisi söz konusu edilmiştir. Marksist-Leninist bir bakış açısına sahip olan G. A. Hidayetov *Menim Canacan Tarihim* adlı eserinde Timur'un devletini ve iktidarını "Harbi İmperya Feodalizmi" olarak niteler ve şöyle bir yaklaşım ortaya koyar:

Timur, öz hakimiyetini müstahkemleştirmek ve baskıncılık yürüyüşlerini/seferlerini aklamak için İslamdan faydalanmaya büyük itibar verdi. O İslam dininden devlet hakimiyetinin müstebid formasını kollayıp-kuvvetlendirmek için de faydalandı. Şehr-i Sabz'de yaptırdığı saray duvarına 'Sultan Allah'ın yerdeki gölgesidir' diye yazdırdı. Onun mescidi özü ile beraberdi, onun hanedanı/evi namaz rükünlerine-merasimlerine kesinlikle riayet ederdi. Büyük-muhteşem bayramlar ile tamamlanan orucu mukaddes bilip tutardı. Yürüyüş sırasında özellikle askeri seferlerinde bütün mukaddes yerleri ziyaret ederdi. Cenk öncesinde göz önünde diz çöküp namaz kılar, özü ve ordusunun Allah'ın korumasında olduğunu gösterirdi. Her cenk öncesinde Şeyh Bereke bütün askerler önünde dua okur Allah yoluna cenge fetva verirdi. Yürüyüşlerinden çoğu kafirlere karşı gazavat, İslam yurdu ve mülkünü kılıç ile himaye etme yürüyüşleri tarzında aklanırdı. Böylesi 'hak' iş için savaşım ölenler elbette Cennete gideceklerine inanırlardı. Bu durumda İslam (yerleşik Müslüman cemaatları için) baskıncılık yürüyüşlerinin gayevi cihetten temellendirme vasıtası idi. (Hidayetov, 1992, s. 162)

Bu yaklaşımdan hareketle Hidayetov "*O Türkistan'da Ahmed Yesevî mozolesini yaptırdı*" (Hidayetov, 1992, s. 162) cümlesiyle aynı gerekçeyi Ahmed Yesevî ile ilişkilere de uygular.

Yine bağımsızlık dönemi tarihçilerinden Abdullah Muhammadcanov Timur'un "merkezi müstahkem devlet" kurmayı amaçladığını, bunun için de ruhaniler, tüccar ve sanatkârlar-zanaatkârlar zümrelerine önem verdiğinin altını çizerek (Muhammadcanov, 1994, s. 14). Her ne kadar matematik, geometri, mimarlık, astronomi, edebiyat, tarih, musiki gibi alanlarda sarayında pek çok âlimi himaye etse, destek verse de esas iktidarının din ve dini kurum ve kişilere dayandığı kanaatinde: "Böyle olsa da kendi plan ve maksatlarını hayata geçirmede Temur çoğunlukla mülkdar zadeganlar/soylular ve harbi cenkçiler arasında şöhret bulan takvadar ruhaniler tabakası vekillerine dayandırdı" (Muhammadcanov, 1994, s. 44).

Kazakistanlı tarihçiler E. Smağulov ve M. Turyakubov'ın yaklaşımlarına göre, bir dizi mücadeleden sonra Siriderya boylarını ele geçiren Timur'un "hakimiyetine aldığı halkları sadece toprak yönünden değil ruhi dünya yönünden de bir idarede toplamağa ihtiyacı vardı. 14. Asır sonunda Yesi şehrindeki Hoca Ahmed Yesevî'ye yöneldi. Yazdığı Zafernamesi bu konuyu açıkça kaydetmektedir. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Timur 1397'de Moğolistan hanı Hızır Hoca'nın kızı Tükel hanıma talip oldu. İsteğine kavuşunca Yesi'ye gelip Ahmed Yesevî'nin mezarını ziyaret edip dua yaptı. Ziyaretin ardından orda bulunan yanlışlar ve yaramazlıkları temizledi. Sonra mezarı yeniden inşa etme buyruğu verdi. Ölçüleri dahil nelerin yapılması gerektiğini söyledi. Binalar bir-iki yıl içinde tamamlandı. Zaman içerisinde burası bölgenin ruhi dini merkezi haline geldi (Smağulov & Turyakubov, 1998, ss. 14-16).

Türkiye'den Necdet Tosun da dünyevi-siyasi gerekçeyi öne alır:

Timur ve Timurlular döneminde tekkeler halk ile yöneticilerin diyalogunu sağlayan sivil toplum örgütleri olarak önemli görevler icra ettiklerinden yöneticiler halk ile ilişkilerini kurmak ve onların taleplerinden haberdar olmak için sufi kişilerle ilişki kurmuş olmalıdır. Bu dönemde Timur başta Ahmed Yesevî olmak üzere birçok sufinin mezarı üzerine türbe inşa ettirmiş, ayrıca bazı tekkeler yaptırarak onları vakıflarla güçlendirmiştir. ...Dönemin tarih ve tasavvuf kaynaklarına göre Timur siyasi başarılarında sufilere duasının önemli olduğuna inanıyordu (Tosun, 2007, s. 407).

Konu üzerinde çalışan Nadirhan Hasan, Emir Timur'un Hoca Ahmed Yesevî ve Yesevilere ilgisi ve sevgisinin sebeplerini izahata siyaseti öne alarak şunları ileri sürer: Baş sebep şu ki

Timur ve Timurlular döneminde sufilere tekke ve hankâhları halk ve hükümdarlar arasındaki ilişkileri temin eden içtimai bir müessese vazifesi görüyordu. Hükümdarlar halkla iyi ilişkiler kurmak, onların arz ve taleplerinden haberdar olmak için sufi önderleriyle yakından ilgilenmişlerdi. ...Emir Timur, âlimler ve şeyhlerin halk arasındaki manevi tesirini hesaba katıp siyasi hayatı boyunca evliya ve meşâyihle ayrı bir itibarla bakmış, imkân ölçüsünde İslama uygun iş yapmıştır (Hasan, 2010, s. 204).

Bunu açıklayıcı mahiyette Hasan şu sebepleri sıralar:

1. Ahmed Yesevî'nin halk arasındaki mevkii ve itibarıdır. Zira o zat ömür boyu Hak ye halk yolunda hizmet etmiş, Türklerin din ve tasavvufu yakından tanımlarını sağlamıştır.
2. Bu büyük zat yüzyıllardır Türklerin manevi hayatında silinmez iz bırakan irfani hikmetlerin müellifidir. Onun kurduğu Hikmet adlı Türk tasavvuf şii ekolü daha sonra onun takipçileri tarafından devam ettirildi, neticede Özbek edebiyatında hikmet geleneği oluştu ve gelişti. Bunu Emir Timur'un anlamlı dörtlükleri sevmesi ve birçoğunu da ezberlemesi ile de bağdaştırabiliriz.
3. Ahmed Yesevî kendi hikmetlerini Türkçe söylemiş ve netice itibarıyla Türk tasavvuf şiiinde hikmet geleneğini başlatmıştır. Bu gelenek, yani hikmetleri Türkçe yazmak Timur döneminde canlandı ve gelişti (Hasan, 2010, s. 208).

Bu gerekçeyi özetlersek, Emir Timur Türkistan'ın imarına ve medeni hayatın gelişmesine önem vermiş, bu maksada matuf yollar, köprüler, kanallar açtırmış, tarım arazilerini ıslah ederek genişletmiştir. Bu siyaset sonunda güneyden gelen yerleşik halk Siriderya bölgesine iskana başlamıştı. Bu adım aynı zamanda söz konusu halk arasında daha yaygın olan Nakşibendiliğin de kuzeye, özellikle Siriderya boylarına, konar-göçer Türkler arasına yayılması demektir. Her ne kadar Nakşibendilik Yesevîliğe saygılı baksa da daha ziyade Fars kültürü ile hemhal olmuştu ve kuzeydeki halklara yabancı idi. Bu da kimlik krizine, sosyal huzursuzluklara yol açma potansiyeli taşıyordu. Timur'un türbeyi ihyası hem bu huzursuzlukları önleyecek hem de bölge halklarını kendisine yakınlaştıracak bağlayacaktı. Bu aynı zamanda siyasi, kültürel ve sosyal bir barış ve entegrasyon adımı olarak da değerlendirilebilir. Külliye'nin inşası Yesi/Türkistan'ın hem Siriderya'nın merkezi olmasını sağlamış hem de kuzey ile güney halkları arasında manevi bir köprü olmuştur.

2.6.2. Şahsi gerekçe

Bazılarına göre Timur'un Ahmed Yesevî külliyesini yaptırmayı Moğol hanedanına güveyi olmasından doğan bir şükür nişanesi idi. Emir Timur'un bir unvanı *emir* diğer unvanı *küregen* (*gürkan*) dir. Yukarıda değindiğimiz gibi, Arapça bir kelime olan emir ya da âmir hüküm ya da emir sahibi,

Moğolcadan gelen küregen ise güvey/damat demektir. Timur Moğol sarayına damat olmayı başarınca sevindi. Ancak bu sevincin sevdiği birine kavuşmaktan gelen bir sevinç mi yoksa siyasi boyutu olan bir sevinç mi olduğu tartışılmıştır. Her ikisi de ihtimal dahilindedir. Siyasi boyuta dikkat çekenlere göre, Barlas uruğundan olan Timur'un iktidar sahibi olabilmesinin meşru temellerinden biri geleneğe göre soy idi. Han soyundan gelmeyen halk tarafından meşru hükümdar kabul edilmesi oldukça zordu. Bu hususu bilen Timur da en azından han soyuna damat olarak bu açığı kapatmak yolunu seçti.

A. Zeki Velidi Togan, Timur'un soyu ve unvanı ile ilgili şu kanaati ileri sürer:

Temür, Cengiz'in de mensup olduğu Börçeğin sülalesinin hanlık etmeyen bir şubesine mensup olmuştur. Temür'ün Cengiz soyuna muasır büyük babası Karaçar ve oğulları hakkında tarihlerde zikredilen, fakat Temür için mahsus uydurulmuş olduğu zamanımızda mükerreren iddia olunan rivayetlerin esasları Temür'den evvel yazılmış eserlerde (Reşideddin'in kitaplarında Şu'bi Penegâne'sinde) zikredilmiş olduğundan tahakkuk etmiştir. Demek ki Temür de asıl Moğol hanedanına mensuptur. Cengiz'in mensup bulunduğu kabile Kıyat yahut Kayat ismiyle anıldığı halde Temür'ün mensup olduğu kabile Barlas idi. Yani Temür'ün cedleri başka bir kabile muhitinde yaşamış ve bunlara riyaset etmişlerdi. ... (Emir Temür) Emir Kzgan'ın şimali Afganistan'da hükümet süren torununu (Emir Hüseyin) da bertaraf ettikten sonra 1370 senesinde Balh'da Ögeday neslinden Süyurgutmuş'u "han" ve kendisini "ulugbek" (yani beğlerbeği yahut naib veya atalık) olarak ilan etmiştir. Temür hayatının sonuna kadar "hanlık" iddiasına kalkışmayıp "bek" olarak kalmış, tebaası olan Türkler, hatta kendi evladı tarafından ancak "Temür Bek" tesmiye olunmuştur. Osmanlı sultanları ve diğer İslam hükümdarları hakkında olduğu gibi Temür'ün muasırı olan aslan İranlı muharrirler kendisini "hakan-ı azam" diye telkib etmişler, hatta kabir taşına bile böyle yazmışlarsa da bunun Türklerin anladığı manadaki "hakanlık" yahut "hanlık" ile hiç alakası yoktur. (Togan, 1970, s. 64)

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ne ilgili maddeyi yazan Emel Esin Külliye'nin inşasına bu gerekçeyle bakmaktadır:

Yassı'nın merkez olduğu Türkistan şehri ve vilâyeti XIV. yüzyılda, birbiri ile rekabet halinde bulunan Cengiz ahfadından doğuda Çağatay, batıda Cuciğulları ile Timur arasında el değiştirmekte idi. Rakiplerini yenip Cengiz soyundan bir hatun ile evlenerek küregen (hakan damadı) unvanını alan Timur, hamd nişânesi olarak Ahmed Yesevî Külliyesi'ni yeniden inşa ettirmiştir (Esin, 1989, s. 162).

İşaret ettiğimiz üzere, Timur Moğolistan hanı Hızır Hoca'nın kızı Tükel Hanım'ı alarak Moğol sarayına/hanedanına damat olma hazırlıkları yapıyordu. Gelinin karşılanması için Semerkant'ta Dilguşe (gönül hoşluğu) denen bahçeyi yaptırmıştı. Karşılama için yola çıktığında Çinas yakınlarında Ahengeran'da mola vermiş sonra Yesi'de Hoca Ahmed'in türbesini ziyaret etmiş türbedarı ve dervişlere hediyeler vermiştir (Tekin, 2000, s. 50). Ancak yukarıda kısmen değindiğimiz gibi, külliye'nin yapımına bu tarihten önce 1395'lerde başlandığı belirtilmektedir.

2.6.3. Zaferinin Şükür Nişanesi/Takı

Bazı kaynaklar ve yorumcular da zaferinin şükür nişanesi ya da bir nevi zafer takı olarak yaptırdığı kanaatini taşırlar. Söz gelimi bu konuda akademik çalışma yapan K. Uğurlu şöyle der: "(Ahmed Yesevî'nin) Onun vefatından yaklaşık 330 yıl sonra (M. 1395) İmparator Timur, Altınordu Devleti'ni birkaç savaştan sonra tarih sahnesinden indirdi. Bu galibiyetin şükrünü de Hâce Ahmet Yesevî'nin dergâhını onararak 'eda etmek' istedi" (Uğurlu, 1995, s. 981). Bununla beraber Uğurlu diğer görüşleri de hatırlatır: "Bazı tarihçiler bu kararı farklı yorumlarlar. Timur'un Altın Ordu'nun perişan edilmesini hem kendi hem Türk topluluklarının gözünde ve vicdanında aklamak, makul kılmak için böyle bir sebep icat ettiğini söylerler. Bazıları ise, geniş Asya steplerindeki şöhretine, in sana korku veren şöhretine m istik bir boyut eklem ek için Hz. Türkiştânî'den bir yardım niyazı ile bu kararı aldığını iddia ederler" (Uğurlu, 1995, s. 981). Nurbek Nurmuhammedoğlu da bu gerekçeyi zikreder (Nurmuhammedoğlu, 1993, s. 6).

2.6.4. Kültürel Gerekçe

Bazı kalemler Timur'un söz konusu külliye dahil muhteşem mimari eserler yaptırmasını onun medeniyet vizyonu daha açık ifade ile memleketin mamuriyeti ve halkın refahı siyaseti

çerçevesinde açıklarlar. Nitekim Timur, yukarıda alıntı yaptığımız bir rivayete göre, ulema ile yaptığı bir istişare toplantısının sonunda "...amacımız halkın refah ve mutluluğudur ve her yeri mamur ve abadân yapmaktır" demişti. Atatürk Kültür Merkezi Türk Sanatı Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı Prof. Dr. Oktay Aslanapa da bu hususa dikkat çekmektedir: "Kendisinden iki asır sonra yaşayan Timur 1130'larda yeniden canlanan, tanınmış Otrar şehrinden 50 km. mesafedeki Türkistan şehrine Ahmed Yesevî'nin kabrini ziyarete gelir. Eski türbenin harap durumunu gören Timur, bunun yıkılarak devrin mimarî şaheseri olacak bir türbe yapılmasını emreder ve yeni yapılacak külliye'nin ölçülerini de kendisi tespit eder. İki sene içinde türbe, cami ve dergâh olarak külliye tamamlanır" (Aslanapa, 1995, s. 978).

2.7. Dini gerekçeler

2.7.1. Yesevîlere itikat ve ihtiram

Baştan beri izah ettiğimiz üzere, Timur Müslümandır. İslami kimliği onun hem kişisel hem de kamusal hayatında tezahür etmiştir. Bu bağlamda genelde ulema ve urefâya özelde Ahmed Yesevî'ya yönelik tutumu inancının veya din anlayışının bir sonucu şeklinde de okunabilir. Zamanında yazılmış ya da sonradan üretilmiş olsa da esasen tarih kayıtları Emir Timur'u Yesevî hatırasına ve mirasına saygılı biri olarak resmetmektedir. Bu kayıtlar algı olmanın yanında olguya da işaret şeklinde değerlendirilebilir. Köprülü (1981, s. 41) Ahmed Yesevî Külliyesi'nin yapımı ile ilgili "keramet" kavramı üzerinden bazı rivayetleri vermektedir. Mesela Hüsameddin b. Şerafeddin Müslimi'nin H.992/M.1584-85 tarihli *Risale-i Tevârih-i Bulgariye ve zikr-i Mevlâna Hazret-i Aksak Timur ve Harab-ı Şehr-i Bulgar* adlı eserinde şu menkıbe bulunmaktadır:

...Nihayet Hazret-i Emîr Timur, Hızır Aleyhi's-selam ile beraber Buhara'ya gitmeğe niyet etti. Yolda Türkistan'a uğradı. Türkistanlı Hoca Ahmed Yesevî, Emîr Timur'un rüyasına girdi. 'Ey yiğit! Çabuk Buhâra'ya git, inşa'Allah oradaki şahın ölümü senin elindedir, senin başından çok şeyler geçse gerektir, bütün Buhâra halkı zâten seni bekliyorlar' dedi. Emîr Timur, bu rüyayı görüp uyandı, Allah'a şükretti. Ertesi gün Türkistan/Yesi hâkimi Nogaybek Han'ı çağırttı; Ahmed Yesevî kabrine bir asitane yaptırması için ona birçok para verdi. Türkistan hâkimi öyle zînetli bir âsitane yaptırdı ki hâla bütün güzellikleriyle durur (Hüsameddin b. Şerafeddin Müslimi, 1902, s. 26).⁷

Timur'un, Hoca Ahmed Yesevî'nin kerametlerine inandığını ve ihtiramda bulunduğunu başka kaynaklardan da öğreniyoruz. Söz gelişi Osmanlı sultanı I. Bayezid ile savaşmak için 1402'de Diyar-ı Rum/Anadolu'ya yürüdüğünde, Yesevî'nin Makamât'ından (Divan-ı Hikmet?) tefe'ül etmiş, fala bakmıştı. Konu şöyle geçer:

Rum dar'ül-mülküne teveccüh ettiğim zaman Hz. Şeyh Yesevî Makamât'ından tefe'ül ettim. Bu beşereti buldum ki he ne zaman müşkilâta uğrarsanız bu rubaiyi okuyunuz:

Yelda giceni şem-i şebistan itkan (Uzun geceyi kandil gibi aydınlatan)

Bir lahzada alemni gülistan itkan. (Bir anda alemleri gülistan eden)

Bes, müşkil işim tüşübdür, âsân itkan (Ne zaman müşkil işin olsa kalay eden)

Ey barçanın müşkilini âsân itkan. (Ey herkesin müşkilini kolay eden)

Ben bu rubaiyi hıfzettim. Kayser- Rum askeriyle karşılaştığımda bunu yetmiş defa okudum; zafer hasıl oldu.(Burada söz konusu olan Makamat'ın Divan-ı Hikmet olduğu kabul edilmektedir. Bununla beraber konu hakkında şu kaynaklar da zikredilmektedir: Yesevî, 1308; Eraslan & Tosun, 2016; Köprülü, 1981, s. 41'den naklen. Terceme-i Hal/Zafer Yolu'nda konu Timur'un ağzından faklı bir şekilde şöyle geçer: "Allah başka zamanlarda da bana yâr olurdu. Rum payitahtına yürüyüşümden evvel maksadım erşimemi önceden bilmek için Hazret-Şeyh Yesevî'nin kabrini ziyaret edip, orda fal actırdım. Faldan çıktı ki cenk zamanında bana korku gelecekmiş, lakin aşağıdaki rubaiyi okusam, şüphesiz muvaffakiyete erişmişim. Ağır dakikada bana yardım veren rubai budur: Ey karanlık giceni şem-i şebistan itkan / Bir lahzada alemni gülistan itkan. Bes, müşkil işim tüşübdür, âsân itkan / Ey barçanın müşkilini âsân itkan. Bu rubaiyi ben iyice ezberledim; Kayser ile olan cenkte ben özümce onu yetmiş kere tekrarladım acayip bir galibiyete eriştim."; Amir Temur Kuragan, 1992, ss. 16-17).

⁷ Eserin 10. yüzyılda yazıldığı ve hurafeler içerdiğini Şehabeddin Mercani zikretmektedir.

Timurluların Yesevîlik ve Yesevîler ile ilişkilerinin dini boyutuna Nakşibendi menkıbe literatürü de işaret etmektedir. Buna göre emir Timur'un torunlarından hükümdar Ebu Said (1451-1469) henüz üne kavuşmadan önce, Nakşibendi şeyhlerinden Hoca Ubeydullah bir kâğıda onun adını yazıp sarığına/emamesine ilişirmiştir. Müridleri merakla bu kişinin kimliğini sorduklarında 'Bize, size, Taşkent, Semerkant ve Horasan ahalisine padişah olacak kişi' cevabını vermiştir. Kısa süre sonra da bu keramet veya müjde gerçekleşmiştir. Şöyle ki o sıralarda Ebu Said Mirza rüyasında Hoca Ahmed Yesevî'yi görmüştür. Yesevî, Hoca Ubeydullah'a Ebu Said Mirza için bir Fatiha okumasını işaret etmiştir. Ebu Said, Yesevî'den bu kişinin kimliğini öğrenmiştir. Sabahleyin uyanınca etrafından onun Taşkent'te yaşadığını öğrenince yola çıkmış, Ferket'te onunla karşılaşarak bir Fatiha okumasını dilemiştir. Hoca Ubeydullah da gülerek 'Fatiha bir olur' demiş (Köprülü, 1981, ss. 41-42). Bu okumanın bereketiyle Ebu Said bir süre sonra hükümdar olmuştur.

Ahmed Yesevî Külliye'inde bulunan Timurlu hanedana ait kabirler de ilişkiler konusunda bir fikir vermektedir. Ahmed Yesevî'nin mezarının bitişiğinde Timur'u torunu Rabi'a Sultan Bekim'in mezarı vardır. Uluğ Bey'in kızı olan Rabia, Ebu'l-Hayr Han ile evlenmiş ve 1485'te ölmüştü. Oğullarından birinin kabri de onun yanındadır (Köprülü, 1981, s. 82). Bu kabirleri siyasi olmaktan çok dini gerekçelerle açıklamak daha uygun görünmektedir.

Timur'un Ahmed Yesevî Külliyesi'nin inşasıyla "sadr" rütbesindeki Mevlâna Ubeydullah'ı (bazı kaynaklar Abdullah olarak zikreder) görevlendirmesi de konuya verdiği önemi gösterir. Bilindiği gibi Timur yönetim sisteminde sadrlık en yüksek dini rütbe ve kurumdur. Sadr ya da Sadr-ı azâm, seyyidlere, dini önderlere saltanat için gösterdikleri büyük hizmet karşılığında hususi in'am, yer-su, bağ-bahçe, mal-mülk niteliğinde soyurgal verilmesi için hükümdara arzda bulunur; vakıfları da teftiş eder. Bu kurumu büyük oranda Osmanlıdaki Şeyhülislamlık gibi düşünebiliriz. Nitekim Timur devlet sisteminde de Şeyhülislamlık ile sadrazamlık aynı kurumdur (Yüksel, 2021, ss. 145-156).

2.7.2. İslamiyet'i yaymak

Bir Müslüman hükümdar olarak Timur, İslamiyet'i özellikle göçebe veya konar-göçer Türkler arasında yaymak ve güçlendirmek için bazı kültürel faaliyetler yanında askeri seferler düzenlemiştir. F. Köprülü bu noktada şu değerlendirmeyi yapar (Köprülü & Babinger, 1996, s. 74).ve bu siyasetin bir mütemmimi olarak Ahmed Yesevî kültünü de devreye almış olması çok uzak ihtimal değildir.

"Kendisine hilafgir birtakım müverrihlerin haksız istinadatına rağmen Türk aleminin İslamlaşmasında Timur'un büyük bir hizmeti olduğu asla inkâr edilemez."

Emir Timur'un İslam'ı yayma faaliyetleri hem konar-göçer kesimler (Türkler ve Moğollar) arasında hem de yönetici kesim ve dahası devletin ve rejimin niteliğinin dönüştürülmesinde görülmüştür. Kadim ve hararetili bir tartışma olan Şeriat-Yasa mücadelesi ya da Bozkır halklarının (Türkler, Moğollar vb.) İslamiyet'i kabul, içselleştirme, kamu hayatında hâkim kılma derecelerinin ayrıntılarına girmenin yeri burası değildir. Ancak şu kadarını belirtelim ki söz konusu mücadele Timurlularda da devam etmiştir. Bu mücadelenin daha ziyade Şahruh zamanından kızıştığını, onun Şeriattan yana tutum takınmasıyla Yasanın hayattan büyük oranda çekildiği belirtilse (Yüksel, 2021, ss. 55-60; İ. Togan, 1994, ss. 9-16) de kaynaklar mücadelenin esasen daha önce Timur zamanında da yaşandığına, onu da Şeriatı desteklediğine işaret etmektedir. Bu konuda Köprülü şu tespiti yapmaktadır:

Hakiki ve mutaassıp bir Müslüman olan Timur, hayat-ı siyasisinin ilk zamanlarından itibaren Maveraünnehr âlim ve sufilinin manevi müzaheretini temine çalışmak suretiyle İslamiyet kuvvetinden istifade cihetini asla gözden kaçırmamı ve Cengiz Yasasına merbut Moğol asilzadelerine ve Çağatay prenslerine galebe için bu kuvvetli silahtan, kabil olan azami istifadeyi temin etmişti. İslam harsının hükümdarı olduğu büyük şehirlerde bir taraftan fakih ve müteşerrifler, diğer taraftan halkın en kesif kitlelerine ve göçebelere kadar nüfuz-i manevilerini teşmil etmiş olan Yesevî-Nakşibendi dervişleri onun muvaffakiyeti için var kuvvetleriyle çalışmışlardır. Filhakika, o da bu hizmetlere karşı deyn-i şükranını ödedi. Kurduğu imparatorluğun teşkilatında İslam esasat-ı hukukiyesinden mülhem olarak 'Cengiz Yasası'nı fesh ve iptal ettiği gibi, ulemaya ve sufilere, seyyidlere karşı büyük bir tevaccüh ve iltifat göstererek zengin vakıflar tahsis, türbeler ve tekkeler inşa ettirdi. (Köprülü & Babinger, 1996, ss. 73-74)

Köprülü kanaatini desteklemek için tarihi bir belgeyi de referans olarak vermektedir. Buna göre Mirza Şahruh Çin imparatoruna gönderdiği bir mektupta babası Timur'un şer'i siyasetinden bahsetmektedir:

Saltanat ve fermanfermâlık nöbetini peder-i mükrimim Emir Timur Gurkan'a gelince, onlar dahi bütün memalikde şeriat-ı mutahhara hükmünce amel eylediler ve devr-i cihandârilerinde ehl-i iman ve İslâm revnak-ı tam buldu. Cenab-ı Vahibü'l-atâ- yâ Horasan, Maverâünnehir, İrak, Azerbaycan ve daha birçok memaliki onların' kabza-i tasarrufuna verdi. Bütün memalikde şeriat ahkâmınca emr-i maruf ve nehy-i münkerle amel eylediler ve Cengiz Han'ın vaz' ettiği yargu ve kavaid ve rûsum ortadan kalktı. (Köprülü & Babinger, 1996, ss. 110, 165. dipnot)

Bazı modern araştırmacılar ve uzmanlar Timur'un dengeleri gözeten realist bir siyaset izlediği kanaatini taşımaktadırlar. Söz gelişi, Timur'un iktidara gelmek için mecburen meşruiyet kaynağı olarak Yasa'dan yararlandığı ve yürürlükte tuttuğu düşüncesinde olan Yüksel şu yorumu getirmektedir:

Fakat Timur'un yasaya önem vermesi, İslam dinini ve şeriatı tamamen göz ardı ettiği anlamına gelmiyordu. Daha önce de ifade edildiği üzere, Timur hem Yasa ve Cengiz vasiyetinin hem de İslam şeriatının koruyucusu rolü üstlenmiş ve bu iki rolü yerine getirirken bunların birbiriyle çatışmasına asla izin vermediği gibi sahip olduğu Türk-Moğol ve İslam miraslarını zekice kaynaştırmasını bilmiştir. (Yüksel, 2021, s. 56)

Timur'un Ahmed Yesevî Külliyesi'ni inşası da bu siyasetin bir gereği olarak düşünülebilir. Yüksel'in (2021, s. 192) ifadesiyle

"Göçebelerin dergâhı olan bu mezar üzerine türbe inşası Timur'un siyasetine gayet uygundu. Zira Timur'un bu hareketi Ahmed-i Yesevî'ye gönülden bağlı olan Türkistan ahalisinin kendisine bakışını değiştirmiş ve Türkistan ahalisi arasında 'Timur'un Yesevî'ye gösterdiği hürmetten dolayı yenilmez olduğu' düşüncesi yayılmıştır. Ayrıca Timur'un Şeyh'e bağlılığı konusunda birçok menkıbe ve keramet de yayılmıştır." (Ayrıca bkz. Aka, 2002, ss. 107-111)

Değerlendirme ve Sonuç

Emir Timur'un genelde ulemâ ve urefâ ile görüşmeleri veya ilişkilerini, yaygın ve hâkim Batı değerleri ve zihniyeti doğrultusunda geliştirilen rekabet, dünyevi menfaat, iktidar için her şeyi mubah görme gibi Makyavelist tutum ile açıklamak daha genel bir eğilimdir. Ancak İslam medeniyet havzasında umerâ ve urefâ arası ilişkiler bir menfaat yahut iktidar paylaşımına yönelik *rekabet* ilişkisi değildi denebilir. Söz konusu ilişkiyi refakat üzerinden okumanın daha açıklayıcı olduğunu düşünüyoruz. Bu refakat ilâ-yı kelimetullah için gaye birliği, yoldaşlık olarak yorumlanabilir. Eldeki kaynaklar da bu yoruma izin vermektedir.

Emir Timur ve hanedanının tasavvufi meşrepler ve zümreler içinde Yesevîliğe ve Yesevilere daha yakın durduğu kanaatindeyiz. Bu bağlamda Türkistan tasavvuf geleneğinin izleri sürmede seyyid ve hâcegân kavramları önem taşımaktadır.

Seyyid, kısaca efendî, önder, bey manasında olup Hz. Peygamber'in soyu Fatıma-Ali ikilisinden gelenleri ifade eder. Bunun yanında yine aynı terimsel anlamda şerefli, soylu demek olan şerif kelimesi vardır. Biraz daha özelden Hz. Hasan evladına şerif, Hz. Hüseyin evladına seyyid denmiştir. Bu nesle Ehlibeyt unvanı layık görülmüştür. Şerifler ve seyyidlerin bir kısmı zamanla İslam coğrafyasının farklı bölgelerine gitmişler buraları birer çekim merkezi haline getirmişlerdir. Kimi zaman onlar adına merkezi hilafete karşı direnişler olmuş, devletler ve iktidarlar da kurulmuştur. Ehlibeyte hürmet ve muhabbet Hz. Peygamber'e yapıyormuş gibi anlaşılmıştır. Bu olgu Türk-İslam toplumlarında ve devletlerinde de yaşanmıştır. Mesela Karahanlı ileri gelenlerinden Yusuf Has Hâcib 1070'te yazdığı Kutadgu Bilig'de bir bölüm seyyid ve şeriflere ayırmış, onlara özel muamele gösterilmesi ve bazı imtiyazların tanınmasını önermiştir. Anlaşılan o ki seyyidler-şerifler söz konusu zaman ve mekân diliminde Türk coğrafyasında bir sosyal tabaka durumuna gelmişti. Bu husus Deşt-i Kıpçak ve Anadolu dahil neredeyse bütün Türk-İslam yurtlarında vaki idi. Hatta bunların maddi-manevî ihtiyaçlarının karşılanması için Nekabet kurumu oluşturulmuştu. Moğol

İmparatorluğu da bu geleneği sürdürmüştür. Cengiz'den sonra tahta çıkan Ögedey Han (1229-1241) Buhara mollaları yanında seyyid ve şerifler ile diğer dinlerin din adamlarını vergiden muaf tutmuştur. Moğol devletleri olan İlhanlılar, Altın Orda ve Çağataylar da bu kesime saygı göstermişler kimi zaman saraylarında konuk etmişlerdir. Bu arada İslam dünyasının farklı bölgelerinde tarih boyunca Arap asıllı olmayan kimi din önderleri seyyid olarak anıldığı gibi bazen de türedi seyyidler çıkmıştır (Küçükkaşçı, 2009, ss. 40-43).

Hâcegân kavramına gelince, daha sonraları Nakşibendiliğe mensup olanlarca belirlense de Hz. Ebu Bekir'e nispetle gelişen tasavvufi gelenekteki Nakşibendî silsilesine, Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848) zamanına kadar Bekriyye, Hâce Yusuf el-Hemedânî (ö. 535/1140) zamanına kadar Bâyezîd'in Tayfûr lakabına nisbetle Tayfûriyye, Hemedânî'den Hâce Bahâeddin Nakşibend'in (ö. 791/1389) zamanına kadar Hâcegân ve ondan itibaren de Nakşibendiyye adını alır. Silsilede "hâce" lakabını taşıyan ilk sufî olan el-Hemedânî, Hâcegân'ın ilkidir. Yaygın kanaate göre ise Hâcegânın gerçek kurucusu, el-Hemedânî'nin tayin ettiği dört halifenin dördüncüsü olan "ser-silsile-i Hâcegân" Abdülhâlîk-ı Gucdüvânî'dir. Bu arada şunu hatırlamak gerekir ki el-Hemedânî'nin üçüncü halifesi Ahmed Yesevî'nin lakabı da "hâce"dir. Ancak daha sonra onun halifeleri "hâce" yerine "ata" lakabını taşımışlardır. Bundan hareketle onların yani Yesevî'nin muakiblerinin Hâcegân silsilesinden ayrıldıkları ileri sürülmüştür. Bunun yanında Yesevîlik ağırlıklı olarak Türkistan göçebe veya konar-göçer Türk boyları arasında, Nakşibendiliğe evrilen Hâcegân ise Maverâünnehir'in Buhara, Semerkant gibi Farsçanın ve Fars kültürünün baskın kentliler ve yerleşikler arasında taraftar bulmuştur (Algar, 1996, s. 431; Hâcegân-Nakşibendiyye geleneği hak. bkz. Rahimov, 2021, ss. 41-71).

Bu kavramsal açıklamayı yapmamızın sebebi şu ki bölgede seyyid lakaplı bazı din önderleri doğrudan Araplığa, Hâcegân'a mensup bazı mutasavvıflar da Nahşibendiliğe atfedilmiştir. Kanaatimizce bu vakıyı yansıtmamaktadır. Büyük ihtimalle bunların bir kısmı menşe olarak Türk, meşrep olarak da Yesevî idiler. Zira Timur Türk, idare Türk, coğrafya Türk, toplum Türk, kültür Türk idi.

Değindiğimiz gibi, o dönemde hem Hoca Ahmed Yesevî Türbesi veya kültü hem de Yesevîlik bölgede etkin ve güçlü idi. Yesevî makamının/türbesinin ününün ve gücünün artması, 13. Yüzyılda başlayan Moğol istilasının Siriderya bölgesine getirdiği maddi ve manevi yıkım sırasında halkın Türkistan şehrini ve bu türbeyi bir melce olarak görmesiyle, 1330'larda bölgenin yeniden canlanmasıyla açıklanabilir. Yesevî'nin başlangıçtan itibaren özellikle konar-göçer Türkler arasında faaliyet gösterdiğini biliyoruz. Bunu mümkün kılan Yesevî'nin o kesimleri irşada daha muhtaç ve elyak görmesi, söz konusu toplum kesimlerinin de onu söylemleri ve eylemleri ile kendilerine daha yakın bulmalarıyla açıklanabilir. Bu karşılıklı bağımlı ilişki uzun süre devam etmiştir. Bu bakımdan Yesevîlik konar-göçerlerin yoğun yaşadığı kuzeyde Siriderya bölgesinde, yani Yesi, Taşkent ve çevresinde, güneyde Fergana, Buhara, Semerkand, Hive ve Horasan gibi yerleşik halkın yaşadığı yerlerden daha hızlı bir yayılma ve kabul eğilimi ortaya koydu. Güneyde ancak 14-15. Yüzyıldan itibaren bir bakıma Nakşibendiliğin güçlenmesinden sonra varlık gösterebildi (Köprülü, 1981, s. 57). Timur ve hanedanı, Uluğ Bey hariç, Nakşibendiyye tarikatına himaye ve hürmet etmişler, şeyhlerine her türlü izzet ve ikramı yapmışlardır.

Timur'un Yesevîlik ve Yesevîlerle ilişkilerinde söz konusu tasavvufi anlayış ve zümrenin Türk dünyasındaki yaygınlığı ve saygınlığı da etkili olmuştur denebilir. Yesevîler hem Türkistan'da (Orta Asya), Hem Deşt-i Kıpçak'ta (Avrasya'da) hem de Anadolu'da faal durumdadırlar. Türk dünyasını bağlayan, ona ortak ruh veren önemli unsurlardan biri durumundadırlar. Türk dünyasının liderliğine oynayan bir siyasi şahsiyetin bu unsur ile hem diyaneten hem de siyaseten ilişki kurması kadar doğal bir şey olamaz.

Son söz olarak Timur'a şükran borcumuzu ifade etmeliyiz. Zira böylesi bir mimari eser bırakmanın yanında Hoca Ahmed Yesevî mirasının da günümüze ulaşmasına vesile olmuştur.

Kaynaklar / References

- Abulgazi Bahadır Han. (1992). *Şecere-i Türk*. K. Munirov, K. Mahmudov.
- Abzhalov, S., & Kozha, M. (2022). Architectural Complex of Ahmed Yasawi During the History and Culture of Central Asia. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 102, 143-170. <https://doi.org/10.34189/hbv.102.007>
- Ahmedov, B. (1996). *Amir Timurni Yad Edib*. Özbekistan Neşriyat.
- Aka, İ. (2002). "Timur, Din, Ulema". XIV. *Türk Tarihi Kongresi Bildirileri*, Cilt I, ss. 107-111.
- Aka, İ. (2012). "Timur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 41, ss. 173-177.
- Alan, H. (2021). "Timurlular". Editörler H. Palabıyık & O. Çetin, *Müslüman Türk Devletleri II* (C. 9, ss. 125-185). Siyer Yayınları.
- Algar, H. (1996). "Hâcegân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 14, s. 431.
- Ali Şir Nevâi (with Eraslan, K.). (1979). *Nesâyimu'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Amir Temur Kuragan. (1992). *Zafer Yolu*. Nur Neşriyat.
- Andican, A. A. (2017). "Tüzükat-ı Timuri Gerçek mi ve Geçerli Bir Birincil Tarihi Kaynak Olarak Kullanılabilir mi?" *Türkiyat Mecmuası*, 27(2), 33-83. <https://doi.org/10.18345/iuturkiyat.370045>
- Aslanapa, O. (1995). "Hazret-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî ve Türbesi". *Erdem, Hoca Ahmed Yesevî Özel Sayısı*, Cilt 7, Sayı 21, ss. 975-979.
- Aybakan, B., & Dönmez, İ. K. (2004). "Meşrû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 29, ss. 378-383.
- Cebecioğlu, E. (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Rehber Yayınları.
- Çam, E. (1977). *Siyaset Bilimine Giriş*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2000). "Türbenin Mimari Özelliği". *Türkistan'ın Piri Hoca Ahmed Yesevî ve Külliyesi*. Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayınları, ss. 59-87.
- Daver, B. (1993). *Siyaset Bilimine Giriş*. Siyasal Kitabevi.
- Daye, N. (2013). *Sufilerin Seyri Mirsadu'l-İbad* (H. Uygur, Çev.). İlk Harf Yayınevi.
- Doğan, G. (2020). *Emir Timur'un İslam Dini ve Din Adamlarına Bakışı* (Tez No: 609602) [Sinop Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. YÖK Tez Merkezi.
- Duverger, M. (1964). *Politikaya Giriş* (S. Tiryakioğlu, Çev.). Varlık Yayınları.
- Eraslan, K., & Tosun, N. (2016). *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*. Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları.
- Ergin, M. (1983). *Dede Korkut Kitabı*. Boğaziçi Yayınları.
- Erşahin, S. (2018). *Anadolu'da İslam Yönetim Kültürüne Tasavvufun Katkısı: Necmuddin Daye'nin Yönetici Tiplemesi* (Editörler O. Şimşek & C. Mövsümlü). Türksoy Yayınları, ss. 31-56.
- Esin, E. (1989). "Ahmed Yesevî Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 2, ss. 162-163.
- Foucault, M. (2005). *Özne ve İktidar* (Çeviren I. Ergüden & O. Akınhay). Ayrıntı Yayınları.
- Gulamov, Y. G., Nabiyeu, R. N., & Vahabov, M. G. (1958). *Özbekistan SSR Tarihi*. Özbekistan Fan Akademiyası Tarih ve Arkeologiya İnstitutü Yayınları.
- Hasan, N. (2010). "Hoca Ahmed Yesevi ve Türk Hükümdarları (Emir Timur Örneği)". *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 9-10, ss. 9-10.
- Hidayetov, G. A. (1992). *Mening Canacan Tarihim*. Okıtuvcı Neşriyat.
- Hüsameddin b. Şerafeddin Müslimi. (1902). *Risale-i Tevârih-i Bulgariye ve zikr-i Mevlana Hazret-i Aksak Timur ve Harab-ı Şehr-i Bulgar*. Kazan Ünivirsitinin Tabhanesi.

- İbn Arabşah. (1992). *Acaibu'l-Makdur* (U. Uvatov, Çev.). Mihnet Neşriyat.
- İbn Arabşah (Neşr: el-Hımsi, A. F.). (1986). *Acaibu'l-makdur fi Nevaibi Teymur*.
- İbni Arabşah. (2012). *Acaibu'l Makdur: Bozkırdan Gelen Bela* (D. A. Batur, Çev.). Selenge Yayınları.
- İmam Gazali. (1974). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, (A. Serdaroğlu, Çev.; C. 1). Bedir Yayınları.
- İrpan, T. (1992). *Temur ve Temuriler Sülalesinin Tangaları*. Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası Fan Naşriyatı.
- Kafalı, M. (1979). Timur. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (C. 12/1, ss. 336-346). MEB Yayınları.
- Kapani, M. (1978). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Karaca, S. (2018). Nefahatü'l-Üns'ün İlk Türkçe Çevirilerinde Yeseviliğin İzleri. II. *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri*.
- Kaşgarlı Mahmud. (1986). *Divanü Lügat-it-Türk* (B. Atalay, Çev.; C. 1). Türk Dil Kurumu.
- Köprülü, M. F. (1981). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köprülü, M. F., & Babinger, F. (with Kanar, M.). (1996). *Anadolu'da İslamiyet* (R. Hulusi, Çev.). İnsan Yayınları.
- Küçükkaşçı, M. S. (2009). Seyyid. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 40-43). TDV Yayınları.
- Mallayev, N. M. (1976). *Özbek Edebiyatı Tarihi Birinci Kitab*. Okituvci Neşriyat.
- Masson, M. E. (2018). Hoca Ahmed Yesevi Türbesi. İçinde İ. Yesevi (Ed.), *Kul Hoca Ahmed Yesevi Makaleler Kitabı*. Arı Sanat Yayınevi.
- Muhammadcanov, A. (1994). *Temur ve Temuriler Saltanatı*. Kamuslar Baş Tahriyatı.
- Muminov, A., Babadzhonov, B., & Pollock, S. (2001). Amir Temur and Sayyid Baraka. *Central Asiatic Journal*, 45(1), 28-62.
- Necmeddini Dâye. (2013). *Tasavvuf Yolu; Mirsadül-İbad* (H. Baltacı, Çev.). Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Nurmuhammedoğlu, N.-B. (1993). *Hoca Ahmed Yesevî Türbesi*. Türk Eximbank Kültür Dizisi.
- Ocak, A. Y. (2017a). İslam Tarihinin Mitolojik Kültüründen Kaynaklanan Sosyo-Politik bir Problemi: Mehdilik ve Mehdici Hareketler. İçinde *Selçuklular Osmanlılar ve İslam Tespitler, Problemler, Öneriler* (ss. 32-52). Timaş Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2017b). Türkiye Tarihinde Sufi Tabanlı Toplumsal Hareketlerin İdeolojik Dünyalarına Dair Önemli bir Kavram: Kutup. İçinde *Selçuklular Osmanlılar ve İslam Tespitler, Problemler, Öneriler* (ss. 24-31). Timaş Yayınları.
- Oruç Bey (Haz. Atsız, N.). (t.y.). *Oruç Bey Tarihi*. Tercüman.
- Prelot, M. (1972). *Politika Bilimi* (N. Önal, Çev.). Varlık Yayınları.
- Rahimov, K. (2021). *Hacegan-Nakşibendiyye Tarikatı ve Yedi Pir*. Fecr Yayınevi.
- Safi, M. A. b. H. (haz. Kısakürek, N. F.). (1983). *Reşahat Ayn-el Hayat: Can Damlaları*. Kamer Neşriyat.
- Semenov, A. A. (1960). Gur-i Emir" Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri (A. İnan, Çev.). *Bellekten*, 24(93), 139-170. <https://doi.org/10.37879/ttkbellekten.1262798>
- Smağulov, E., & Turyakubov, M. (1998). *Türkistannın Ortagasırlık Tarihi*. Muras Neşriyat.
- Stubtelny, M. E. (2007). *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*. Brill.
- Şami, N. (1987). *Zafername* (N. Lugal, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Taneri, A. (1975). *Türk Devlet Geleneği*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- Tekin, K. H. (2000). *Hoca Ahmed Yesevî Türbesi* (Tez No: 97355) [Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. YÖK Tez Merkezi.

- Togan, A. Z. V. (1970). *Umumi Türk Tarihine Giriş I* (2. bs). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Togan, İ. (1994). Uluğ Bey Zamanında Yasa ve Şeriat Tartışmaları. *Tarih Çevresi*, 10, 9-16.
- Tosun, N. (2007). *Emîr Timur ve Timurlular'ın Tasavvuf Ehli ile Münasebetleri*. 407-418.
- Turan, Osman (1969). *Türk-Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu.
- Türk Dil Kurumu Büyük Sözlük*. (t.y.). Türk Dil Kurumu. Geliş tarihi 10 Mart 2017, gönderen http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.
- Uğurlu, K. (1995). Yesevî Külliyesi. *Erdem*, 7(21), 981-986.
- Uludağ, S. (1991). Ârif. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 3, ss. 361-362..
- Yesevî, H. A. (1308). *Risale der Makamât-ı Erbain* (Hucendli Kadı Mahdum Nebi Can Hatif, Çev.).
- Yezdi, Ş. A. (haz. Eşraf, A., & Bababekov, H.). (1997). *Zafername*. Şark Neşriyatı.
- Yusuf Has Hacib. (1996). *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması* (F. Silahdaroğlu, Çev.). Kültür Bakanlığı.
- Yusuf Has Hacib, & Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Yüksel, M. Ş. (2021). *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*. Türk Tarih Kurumu.